

INKVIZIČNÍ ZÁZNAMY JAKO PRAMEN HISTORICKÉHO BĀDÁNÍ: MOŽNOSTI, OMEZENÍ, STRATEGIE ČTENÍ

David Zbiral

Records of the Inquisition as a Historical Source:
Their Potential, Limitations, and Strategies of Reading

In his article, the author focuses on the current state of research in records of the Inquisition with the aim to evaluate the limitations and kinds of bias characteristic of this type of sources. This includes not only the most frequently cited types of bias stemming from the very set-up of the situation (inquisitor's questionnaire, his power over the written record, his terminology, educational background, etc.) but also the strategies of self-presentation and identity construction of the part of the person under interrogation. The author justifies his support for a detailed individual study of various inquisitional registers – indeed even of different depositions – which should replace the rather common notion of inferring their reliability from general ideas about the inquisitional procedure. He identifies three main 'strategies of reading' (J. H. Arnold) of such sources which should help facilitate the extraction of useful data from inquisitional records, namely, the mapping of a space of agency which an individual deponent had, the mapping of different 'surpluses' (C. Bruschi) or 'excesses of speech' (J. H. Arnold) in the inquisitional records, and finally, a narrative analysis of the depositions, inspired by the theoretical framework of narratology and narrative psychology. The author emphasises that the question of reliability of inquisition records goes beyond source criticism. Indeed, it has complex relations to some of the very central discussions in epistemology of historical and social sciences, in particular to discussions about the relationship between reality and representation connected with the 'linguistic turn'. Regarding this point, the author argues that in the system of relations between the historian, the inquisitor, and the deponent, none of the parties involved should automatically be seen as authentic. Narrative psychologists have shown that there is no such thing as an 'authentic' or 'real' identity. Instead, identity is always created within a particular discursive situation. Any search for an 'authentic voice' therefore necessarily leads to a dead end. That also implies that there is no given or necessary difference in reliability of trial records and literary texts about one's self or between 'direct' and 'indirect' sources. Any source, inquisitional or not, is biased by a certain policy of representation and identity construction.

David Zbiral (* 1980) působí na Ústavu religionistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, david.zbiral@mail.muni.cz

Inkviziční záznamy jsou zápisy výpovědí, tedy neveřejné soudně-policejní dokumenty vyhotovené pro potřeby trestněprávních procesů ve věci hereze.¹ Vznikaly ve specifických podmínkách zahrnujících často psychický nebo i fyzický nátlak.² Otázka jejich použitelnosti jako zdroje informací o jednání, představách a vůbec světech vypovídajících se vzhledem k tomuto problematickému kontextu vzniku stala předmětem rozsáhlých a dosti komplexních diskusí. V této studii se pokusím shrnout a vyhodnotit výsledky, k nimž zmíněné diskuse dospěly, podrobně zvážím různé možnosti a omezení těchto pramenů a navrhnou některé strategie jejich čtení. Vedle toho se budu snažit ukázat, že otázku spolehlivosti inkvizitních záznamů nelze uspokojivě rozřešit pouze v rámci tradiční pramenné kritiky, nýbrž že úzce souvisí s širšími epistemologickými reflexemi v teorii historických věd.

Povaha a podmínky vzniku inkvizitních záznamů

Stanoviska jednotlivých badatelů k otázce použitelnosti inkvizitních záznamů se často výrazně odlišují. Jestliže však o něčem přece jen panuje shoda, pak o tom, že zodpovědné vyhodnocení otázky použitelnosti inkvizitních záznamů³ není možné bez bedlivého zájmu o jejich povahu a podmínky jejich vzniku.⁴

Inkviziční záznamy patří do rozvětvené rodiny textů souvisejících s inkvizitním vyšetřováním, v níž můžeme obecně rozlišovat dvě skupiny. První skupinu

1 Srov. GRADO G. MERLO, *Eretici e inquisitori nella società piemontese del Trecento*, Torino 1977, s. 11.

2 K průběhu inkvizitního vyšetřování srov. zejména nejlepší současnou přehledovou práci o středověké inkvizici: PAWEŁ KRAS, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem: System inkwizycyjny w średnio-wiecznej Europie*, Lublin 2006. V češtině srov. DAVID ZBÍRAL, *Legislativní rámec, raný vývoj a průběh inkvizitních procesů ve 13.–14. století*, Pantheon: Religionistický časopis 7/2012, s. 3–16. Ke stavu bádání o středověké inkvizici TÝŽ, *Současné bádání o středověké inkvizici: Stav, směřování, perspektivy*, Český časopis historický 110/2012, s. 1–19.

3 Tomuto označení dávám přednost před označením „inkvizitní protokoly“, jelikož *protocollum* označovalo v dobové terminologii spíše pracovní zápis pořízený během výslechu – Yves Dossat, *Les crises de l'Inquisition toulousaine au XIIIe siècle (1233–1273)*, Bordeaux 1959, s. 59, pozn. 15, nikoli čistopis výpovědi, tedy ten typ dokumentu, který běžně máme k dispozici. Nejprěsnější by bylo označení „záznamy výpovědí“.

4 Například P. KRAS, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem*, s. 42; TÝŽ, *Protokoly inkwizycyjne – struktura i funkcje*, in: *Zbožnost středověku*, (ed.) Martin Nodl, Praha 2007, s. 209.

tvorí normativní a teoretické texty, zejména výnosy církevních či světských hodnostářů a koncilů, právní stanoviska, vzory dokumentů, inkvizitorské příručky a pojednání o kacířství či inkviziční proceduře.⁵ Druhou tvoří texty, jež vznikaly v rámci vyšetřování a procesů, což jsou vedle záznamů výpovědí například listy (předvolání, žádosti o právní stanovisko apod.).⁶ Znalecké posudky, rozsudky, odpřísáhnutí kacířství či stručné výtahy z výpovědí.⁷ Různé druhy dokumentů spadajících do druhé skupiny se svým určením navzájem lišily. Záznamy výpovědí, obvykle seskupené do knihy výpovědí (*liber depositionum*, *liber inquisitionis*), byly například určeny pouze pro interní potřeby tribunálů, zatímco rozsudky, přepsané typicky do knihy rozsudků (*liber sententiarum*),⁸ byly určeny i k slavnostnímu veřejnému přečtení.⁹

Inkviziční záznamy jsou notářské texty. Ve větší či menší míře přeznačují původní ústní výpověď ustálenými formulkami a specializovaným výrazivem. Zachycují pouze to, co k zaznamenání vybral inkvizitor, případně do určité míry i samotný notář. Obvykle jsou z větší části určeny předem připravenými otázkami, což mívá za následek jistou jednotvárnost.¹⁰ Inkvizitor mohl, ale nemusel nechat vypovídajícího mluvit i nad rámec stručného zodpovězení dotazu. Též se mohl, ale nemusel od svého dotazníku sám odchýlit a přizpůsobit otázky průběhu výpovědi. Takové odchýlení či delší a volnější projev vypovídajícího mohly, ale také nemusely zanechat stopu ve výsledném záznamu výpovědi. V oficiálních záznamech obvykle nebylo místo na informace nahodilé a nevýznamné z hlediska průběhu procesu.¹¹ Jen někteří inkvizitoři zvolili poněkud individuálnější přístup a dávali přednost podrobnějším záznamům.¹²

5 Tuto typologii přebírám z P. KRAS, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem*, s. 259–260, podrobnější výklad s. 257–283.

6 Srov. ANDREA DEL COL, *I criteri dello storico nell'uso delle fonti inquisitoriali moderne*, in: *L'Inquisizione romana: Metodologia delle fonti e storia istituzionale*, (edd.) Andrea Del Col, Giovanna Paolin, Trieste 2000, s. 69.

7 P. KRAS, *Protokoly inkvizycyjne – struktura i funkce*, s. 197; TÝŽ, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem*, s. 283–321.

8 V některých případech jsou rozsudky obsaženy v témže svazku jako výpovědi – srov. LORENZO PAOLINI, RANIERO ORIOLI, *Introduzione*, in: *Acta S. Officii Bononie ab anno 1291 usque ad annum 1310*, (edd.) Lorenzo Paolini, Raniero Orioli, díl 1, Roma 1982, s. XXXVIII.

9 P. KRAS, *Protokoly inkvizycyjne – struktura i funkce*, s. 193.

10 P. KRAS, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem*, s. 291.

11 P. KRAS, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem*, s. 291.

12 Například některé jihofrancouzské inkviziční záznamy z konce 13. a počátku 14. století – P. KRAS, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem*, s. 292.

Záznamy výpovědí plnily různé funkce.¹³ Na úrovni jednotlivých procesů umožňovaly vynesení či nevynesení výroku o vině¹⁴ a také, na což se občas zapomíná, dozor nad zákonností procesu.¹⁵ Svou důležitost v dané kauze ale neztrácely ani po vynesení rozsudku. Umožňovaly trvalý dohled nad odsouzenými, což byl vzhledem k přísnému trestu za prokázanou recidivu (obvykle vydání světské moci k popravě) velmi účinný mocenský nástroj.¹⁶ Úloha záznamů překračovala i rámec jednotlivých případů: mapovaly celou síť podezřelých a umožňovaly zahájení dalších procesů či porovnání výpovědí a usvědčení jiných osob. Souhrnně řečeno, byly prostředkem systematického zákroku proti nesouhlasným žvlům.¹⁷ A konečně na nejobecnější úrovni záznamy usnadňovaly širší mocenskou kontrolu.¹⁸

Od slov vypovídajícího k textu v knize výpovědí vede poměrně dlouhá cesta zahrnující nejrůznější operace, během nichž docházelo k proměnám a posunům. Notář si během výslechu poznamenával ty části odpovědí (případně i otázek), které inkvizitor či on sám zhodnotil jako důležité.¹⁹ V této fázi se přijímala rychlá rozhodnutí, co zapsat a co nikoli, a již nyní také docházelo k abstrakci a k čas-

13 Zde se zabývám jen vlastními záznamy výpovědí, nikoli například rozsudky, jež měly i úlohu bezprostředně apologetickou a propagandistickou, jak zdůraznil G. G. MERLO, *Eretici e inquisitori nella società piemontese del Trecento*, s. 11–12. K tomu srov. JAMES B. GIVEN, *Inkvizice a středověká společnost: Moc, kázeň a odpor v Languedocu*, Neratovice 2008, s. 108–117.

14 P. KRAS, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem*, s. 296. Nevinu (osvobozující rozsudek) inkviziční tribunály běžně nevyhlašovaly.

15 P. KRAS, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem*, s. 283.

16 P. KRAS, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem*, s. 320.

17 Například G. G. MERLO, *Eretici e inquisitori nella società piemontese del Trecento*, s. 11. K využití inkvizičních archivů za účelem organizování protikacířského boje a ke schopnosti inkvizitorů v archívech efektivně dohledávat informace srov. též J. B. GIVEN, *Inkvizice a středověká společnost*, s. 45–79; P. KRAS, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem*, s. 294–300, 311–312, 318; JEAN-LOUIS BIGET, *L'action inquisitoriale: Origines, formes, portée*, in: *Týž, Hérésie et inquisition dans le Midi de la France*, Paris 2007, s. 187–188.

18 Byl to zejména James B. Given, kdo zdůraznil, že funkce záznamů přesahuje nejen zásahy proti jednotlivým kacířům, ale i zákroky proti kacířským sítím. Vidí v nich součást komplexního, byť nejednotného a jen zčásti formulovaného, programu ovládnutí – srov. J. B. GIVEN, *Inkvizice a středověká společnost*, s. 117, 124–133.

19 Jen v některých případech analýza dochovaných záznamů naznačuje, že byly pořizovány hned během výpovědi – P. KRAS, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem*, s. 304. Tento způsob tvorby záznamů se nicméně velmi rozšířil v novověku – srov. ANDREA DEL COL, *Introduzione*, in: *L'Inquisizione nel patriarcato e diocesi di Aquileia, 1557–1559*, (ed.) Andrea del Col, Trieste-Montebelluna 1998, s. CLXXXI.

tečnému převrstvení původních slov vypovídajícího ustálenou inkviziční terminologií.²⁰ Notářovy pracovní poznámky z výpovědi se obvykle nazývaly protokol (*protocollum*).²¹ Dlouhodobě se nearchivovaly a dochovaly se jen velmi vzácně.²² Zůstává otázkou, zda si jednotliví notáři psali poznámky spíše v jazyce výslechu, tedy ve vernakulárním jazyce, nebo zda hned během výslechu převáděli text do latiny.²³ Přístup různých notářů se v tomto ohledu dost možná lišil v závislosti na jejich pohotovosti v latinském jazyce a na rychlosti výpovědi.

Následně notář na základě svých poznámek vyhotovil latinský čistopis výpovědi. Ten se označoval za originál (*originalis*).²⁴ Notář jej mohl buď zapisovat přímo do složek, jež byly posléze svázané do kodexu a vytvořily tak knihu výpovědi,²⁵ nebo na zvláštní listy, ze kterých pak on sám nebo inkviziční písař – již bez významnějších změn, snad kromě drobných oprav – přepsal text do knihy výpovědi a prepis zkontroloval s originálem.²⁶ Někteří inkvizitoři – nezdá se ale, že všichni²⁷ – nechali před opsáním výpovědi do knihy rozsudků vypovídajícímu

20 MARK GREGORY PEGG, *The Corruption of Angels: The Great Inquisition of 1245–1246*, Princeton–Oxford 2001, s. 57.

21 Y. DOSSAT, *Les crises de l'Inquisition toulousaine au XIIIe siècle (1233–1273)*, s. 59, pozn. 15.

22 Nedochování těchto materiálů samozřejmě znemožňuje přesnější vyhodnocení některých posunů, k nimž během redakčního procesu docházelo. Srov. novověký příklad, kde bylo možno takové srovnání provést: ANDREA DEL COL, *Minute e confronto con i verbali definitivi nel processo del Sant'Ufficio di Belluno contro Petri Rayther (1557)*, in: *Le scritte e le opere degli inquisitori*, Verona 2002, s. 201–237.

23 JACQUES PAUL, *Jacques Fournier (1317–1326), un inquisiteur professionnel*, in: *Les inquisiteurs: Portraits de défenseurs de la foi en Languedoc (XIIIe–XIVe siècles)*, (ed.) Laurent Albaret, Toulouse 2001, s. 137, například s jistotou hovoří o zápise ve vernakulárním jazyce, neuvádí však žádné doklady.

24 Například JEAN DUVERNOY (ed.), *Le registre d'inquisition de Jacques Fournier, évêque de Pamiers (1318–1325)*, díl 1–3, Toulouse 1965, *passim*.

25 Praxe patrná v LORENZO PAOLINI, RANIERO ORIOLI (edd.), *Acta S. Officii Bononie ab anno 1291 usque ad annum 1310*, Roma 1982, díl 1–2.

26 Toto shrnutí procesu geneze inkvizičních záznamů vychází zejména z Y. DOSSAT, *Les crises de l'Inquisition toulousaine au XIIIe siècle (1233–1273)*, s. 59, pozn. 15; JEAN DUVERNOY, *Introduction*, in: *Le registre d'inquisition de Jacques Fournier*, díl 1, s. 14; J. B. GIVEN, *Inkvizice a středověká společnost*, s. 49; P. KRAS, *Ad abolendam diversarum haeresium pravositatem*, s. 287–288; JEAN-LOUIS BIGET, *I catari di fronte agli inquisitori in Languedoc, 1230–1310*, in: *La parola all'accusato*, (edd.) Jean-Claude Maire Vigueur, Agostino Paravicini Bagliani, Palermo 1991, s. 236–237.

27 L. PAOLINI, R. ORIOLI (edd.), *Acta S. Officii Bononie ab anno 1291 usque ad annum 1310*, díl 1–2, jsem například nenalezl žádný doklad této praxe.

originál přečíst, přesněji řečeno přetlumočit do vernakulárního jazyka,²⁸ a v této fázi mohl výpověď doplnit či poopravit.²⁹

Během tohoto redakčního procesu samozřejmě docházelo k několikaúrovňové úpravě původní ústní výpovědi: k překladu z lidového jazyka do latiny, k převodu do neosobního stylu a třetí osoby z původní první, k převodu do minulého času,³⁰ k převodu ústního projevu do textu a poněkud uspořádanější podoby,³¹ ke slohové úpravě obnášející některá vylepšení a zkrášení³² i k přeznačení výpovědi specializovanými termíny inkvizitorského jazyka.

Dějiny diskuse

Pochybnosti o věrohodnosti inkvizičních záznamů sahají až do středověku. Záznamy se příležitostně stávaly terčem kritiky jednotlivců či skupin přesvědčených o jejich vykonstruované povaze.³³ Například u benediktina Richera ze Senones je pochybnost zahalena do myticko-anekdotického hávu. Ve své *Kronice*, sepsané mezi léty 1264–1265, uvádí, že si inkvizitor Robert Bulhar zhotovil kouzelnou listinu. Když ji pak někomu vložil na hlavu, ten musel chtě nechtě vyznat, cokoli si Robert přál.³⁴ Pochybnost však nabývala i určitějších podob. Na přelomu 13. a 14. století došlo v Albi ke vzpouře měšťanů proti biskupu Bernardovi z Castanetu a inkvizitoru Mikulášovi z Abbeville. Mnoho měšťanů mělo za to, že jimi vznesená obvinění jsou vykonstruovaná a doznání vynucená mučením na nevinných.³⁵ Do čela hnutí odporu se postavil františkán Bernard Délicieux, dlouholetý protivník carcassonských inkvizitorů, kterému se díky zásahu krále

28 Měl být přečten „srozumitelně a v lidovém jazyce“ – J. DUVERNOY (ed.), *Le registre d'inquisition de Jacques Fournier*, díl 1, s. 142, 266, 408; díl 2, s. 79, 117.

29 Případně i nepotvrdit – J.-L. BIGET, *I catari di fronte agli inquisitori in Languedoc, 1230–1310*, s. 239. Poukazuje však na to, že se v praxi běžně využívalo jen možnosti drobných oprav a doplnění. Srov. též CATERINA BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, Cambridge 2009, s. 18.

30 J. DUVERNOY, *Introduction*, s. 14.

31 M. G. PEGG, *The Corruption of Angels*, s. 57.

32 A. DEL COL, *Introduzione*, s. CLXXXII.

33 Srov. P. KRAS, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem*, s. 319.

34 Podle PETER BILLER, *Umberto Eco et les interrogations de Bernard Gui*, in: *Inquisition et pouvoir*, (ed.) Gabriel Audisio, Aix-en-Provence 2004, s. 258.

35 ALAN FRIEDLANDER (ed.), *Processus Bernardi Delitiosi: The Trial of Fr. Bernard Délicieux, 3 September – 8 December 1319*, Philadelphia 1996, s. 95, 189; TÝŽ, *The Hammer of the Inquisitors: Brother Bernard Délicieux and the Struggle against the Inquisition in Fourteenth-Century France*, Leiden-Boston-Köln 2000, s. 70, 87; J. B. GIVEN, *Inkvizice a středověká společnost*, s. 189.

Filipa IV. Sličného načas podařilo, mimo jiné i s odkazem na vykonstruovanost obvinění, významně omezit moc inkvizitorů v jihozápadní Francii.³⁶ Pochybnosti se objevují i mimo rámec protiinkviziční propagandy, třeba v kauze Armanna z Ferrary na sklonku 13. století, kde znalecká komise neuznala jeden z článků obvinění za dostatečně prokázaný.³⁷

Od 17. století vyslovovali k inkvizičním záznamům značné výhrady zejména protestantští historikové, a to v duchu své polemiky proti inkvizici a širšího zpochybnování věrohodnosti „katolických“ pramenů o středověkých kacířích.³⁸ Philipp van Limborch například v díle *Historia inquisitionis* (1692) uvádí, že se inkvizitoři snažili z vypovídajících „vypáčit mnohé věci, které jim možná ani nepřišly na mysl“.³⁹

Kořeny současných diskusí o využitelnosti inkvizičních záznamů sahají do 60.–70. let 20. století, kdy si mnozí historikové díky vydání inkvizičního registru Jakuba Fourniera (1965)⁴⁰ uvědomili bohatost některých inkvizičních záznamů a kdy vyšla paradigmatická díla *Montaillou* Emmanuela Le Roy Ladurie⁴¹ a *Sýr a čerovi* Carlo Ginzburga.⁴²

Souběžně s výzkumným zaměřením, jež v tomto druhu pramenů hledá informace o jednání a myšlení vypovídajících, se rozvinuly i kritické úvahy o míře vě-

36 K tomuto případu A. FRIEDLANDER, *The Hammer of the Inquisitors*, stručnější zpracování TÝŽ, *Bernard Délicieux, le „marteau des inquisiteurs“*, *Heresis* 34/2001, s. 9–34; edice hlavního pramene TÝŽ (ed.), *Processus Bernardi Delitiosi*. Srov. též J. B. GIVEN, *Inkvizice a středověká společnost*, s. 186–198; KAREN SULLIVAN, *The Inner Lives of Medieval Inquisitors*, Chicago–London 2011, s. 146–168.

37 GABRIELE ZANELLA (ed.), *Appendice I*, in: Týž, *Itinerari ereticali: Patari e catari tra Rimini e Verona*, Roma 1986, s. 47. Podobný případ kritického prověřování autenticity inkvizičního záznamu uvádí CATERINA BRUSCHI, „The ‚Register in the Register‘: Reflections on the Doat 32 Dossier”, in: *Texts and the Repression of Medieval Heresy*, (edd.) Caterina Bruschi, Peter Biller, York 2003, s. 214–219.

38 Srov. GUY BEDOUELLE, *Les Albigeois, témoins du véritable Évangile: L'historiographie protestante du XVIe et du début du XVIIe siècle*, in: *Historiographie du catharisme*, Toulouse 1979, s. 59.

39 PHILIPP VAN LIMBORCH, *Historia inquisitionis cui subiungitur Liber sententiarum inquisitionis Tholosanae ab anno Christi MCCCXVII ad annum MCCCXXIII*, Amstelodami 1692, s. 3: „ita multa ex iis elicere conatur, quae fortasse nunquam ipsis in mentem inciderunt“; s. 276: „ut ita taedio diuturni ac horrendi carceris fracti omnia, etiam quae nunquam ipsis in mentem venerant, confiteantur“. Na toto místo upozorňuje P. BILLER, *Umberto Eco et les interrogations de Bernard Gui*, s. 258.

40 J. DUVERNOY (ed.), *Le registre d'inquisition de Jacques Fournier*, díl 1–3.

41 EMMANUEL LE ROY LADURIE, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, Paris 1975.

42 CARLO GINZBURG, *Sýr a čerovi: Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600*, Praha 2000.

rohodnosti inkvizičních záznamů.⁴³ Zásadní impulz jim poskytl Herbert Grundmann. Ve studii *Ketzerverhöre des Spätmittelalters als quellenkritisches Problem* (1965) předložil konkrétní analýzy, kde ukázal, jak inkvizitoři vypovídajícím prostřednictvím dotazníků často podsouvali své vlastní myšlenky, a zpochybnil, že by šlo o přepis skutečných slov vypovídajících.⁴⁴

Tento kritický směr bádání dále rozvinul Grundmannův žák Robert E. Lerner ve svém dnes všeobecně uznávaném systematickém zpochybnění existence údajné „hereze svobodného ducha“, *The Heresy of the Free Spirit in the Later Middle Ages* (1972). Lerner ukázal, že tuto herezi doslova vytvořil koncil ve Vienne (1311–1312) spojením, umělou systematizací a zkreslením různorodých myšlenek nekonformní mystiky. Inkvizitoři posléze „herezi svobodného ducha“ sugestivními otázkami odhalovali u vyslýchanych přesně v tom pojetí, které viennský koncil formuloval.⁴⁵

Dalším významným badatelem, jenž navázal na Grundmannovy myšlenky, byl Alexander Patschovsky. V knize *Die Anfänge einer ständigen Inquisition in Böhmen* (1975),⁴⁶ kterou Grundmannovi věnoval, se zevrubně zaměřil na pramenněkritické otázky, zejména na vlivy inkvizitorské příručky na obsah výpovědí.

Velkou roli v rozvoji diskuse o věrohodnosti inkvizičních záznamů měl rovněž Grado Giovanni Merlo.⁴⁷ V knize *Eretici e inquisitori nella società piemontese del Trecento* (1977) si položil otázku po míře zkreslení v inkvizičních záznamech, resp. po vlivu inkvizičního „filtru“.⁴⁸ Že mají výsledky povahu tajných policejních záznamů a rozsudky jsou zase silně apologetické a propagandistické, nemusí

43 GIOVANNA PAOLIN, *Il cancelliere e l'inquisitore: Alcune considerazioni*, in: Le scritture e le opere degli inquisitori, Verona 2002, s. 183; A. DEL COL, *Introduzione*, s. CLXXVII; P. KRAS, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem*, s. 41–42; TÝŽ, *Protokoly inkwizycyjjne – struktura i funkcje*, s. 191–192.

44 HERBERT GRUNDMANN, *Ketzerverhöre des Spätmittelalters als quellenkritisches Problem*, Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 21/1965, s. 519–575. Na průkopnickém významu Grundmannovy studie se shodují P. KRAS, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem*, s. 32; CATERINA BRUSCHI, PETER BILLER, *Texts and the Repression of Heresy: Introduction*, in: *Texts and the Repression of Medieval Heresy*, s. 8.

45 ROBERT E. LERNER, *The Heresy of the Free Spirit in the Later Middle Ages*, Berkeley-Los Angeles 1972.

46 ALEXANDER PATSCHOVSKY, *Die Anfänge einer ständigen Inquisition in Böhmen: Ein Prager Inquisitoren-Handbuch aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts*, Berlin-New York 1975.

47 Srov. L. PAOLINI, R. ORIOLI, *Introduzione*, s. XXI; PETER BILLER, *Through a Glass Darkly: Seeing Medieval Heresy*, in: *The Medieval World*, (edd.) Peter Linehan, Janet L. Nelson, London-New York 2001, s. 324; P. KRAS, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem*, s. 34.

48 G. G. MERLO, *Eretici e inquisitori nella società piemontese del Trecento*, s. 10–11, 13.

podle Merla principiálně znamenat jejich nepoužitelnost. Samozřejmě však nejde o prameny nestranné a při práci s nimi je na místě značná obezřetnost.⁴⁹ Merlo v tomto díle ukázal, do jaké míry jsou inkviziční prameny, s nimiž pracoval, založeny na dotazníku, a zpochybil pravdivost některých obvinění vznesených v dokumentaci proti kacířům, dokonce i samotnou existenci některých údajných kacířských „sekt“.

Dá se říci, že v 60.–70. letech 20. století byly položeny základy celé škály současných přístupů k inkvizičním záznamům, která se rozprostírá od „ginzburgovského“ zdůraznění jejich bohatosti a širokého přejímání jejich údajů ve službách rekonstrukce světů vypovídajících až po výrazně kritický, „grundmannovský“ pohled, jenž značnou část údajů inkvizičních záznamů považuje čistě za konstrukci inkvizitorů.

V následujícím textu se pokusím vyhodnotit výsledky této dynamické a stále probíhající diskuse. Zpočátku se budu pohybovat převážně v rámci tradiční pramenné kritiky a zaměřím se na hlavní úskalí inkvizičních záznamů, která badatelé identifikovali. Poté nastíním širší teoretické souvislosti této diskuse. Nakonec budu usilovat o shrnutí možností, jež inkviziční záznamy poskytují, a o přetavení rozboru jejich možností a úskalí do konkrétnějších strategií čtení.

Hlavní úskalí inkvizičních záznamů

Již ze samotné povahy inkvizičních záznamů a podmínek jejich vzniku vyplývá, že jejich využívání jako pramenů o myšlení a jednání vypovídajících naráží na četná úskalí. Výpovědi byly často prosloveny pod nátlakem a dochované texty jsou výsledkem několikafázového redakčního procesu, přičemž v každé fázi docházelo k úpravám a významovým posunům.

K popisu těchto úprav a posunů badatelé nejčastěji využívají metaforu filtrů či mřížek, skrze něž k nám dospívá věrnější, méně věrná nebo i zcela zkreslená ozvěna původní výpovědi.⁵⁰ Zde se pokusím shrnout, o jaké filtry se konkrétně jedná.

49 G. G. MERLO, *Eretici e inquisitori nella società piemontese del Trecento*, s. 12–15.

50 C. GINZBURG, *Sjír a červi*, s. 12, 14; G. G. MERLO, *Eretici e inquisitori nella società piemontese del Trecento*, s. 15; ANDREA DEL COL, *Alcune osservazioni sui processi inquisitoriali come fonti storiche*, *Metodi e ricerche* 13/1994, č. 1–2, s. 96; PETER BILLER, *The Preaching of the Waldensian Sisters*, in: Týž, *The Waldenses, 1170–1530: Between a Religious Order and a Church*, Aldershot 2001, s. 125; TÝŽ, *Through a Glass Darkly: Seeing Medieval Heresy*, s. 319 (zde Biller metaforu filtrů používá, ale za vhodnější označuje metaforu ohniska či zaměření pramenů); J.-L. BIGET, *I catarì di fronte agli inquisitori in Languedoc, 1230–1310*, s. 236–237, 239; C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 14–26. PAVEL HIML, „Nová košťata sociálního ukázněvání

Na nejobecnější rovině lze úskalí inkvizičních záznamů vyjádřit tak, že jde o prameny založené na perspektivě inkvizitorů. Výše jsem citoval Philippa van Limborch, který si byl již na sklonku 17. století dobře vědom toho, že se inkvizitoři snažili z vypovídajících „vypáčit mnohé věci, které jim možná ani nepřišly na mysl“.⁵¹ Záznamy výpovědí sice mohou budit dojem, že jde o věrný zápis slov vypovídajících, avšak skutečnost je jiná.⁵² Jde v první řadě o výtvary inkvizitorů a notářů a ke světům vyslychaných se vztahují pouze zprostředkovaně.⁵³

V souvislosti se spolehlivostí inkvizičních záznamů se také často poukazuje na využívání tortury. Podle Roberta I. Moorea se dojem inkvizitorů, že sami znají pravdivé odpovědi, završuje zavedením tortury v roce 1252. „Od této chvíle (...) jsou prohlášeni kacířů bohatým pramenem informací o obavách inkvizitorů, nikoli však o virách kacířů.“⁵⁴ Mario Sbriccoli dokonce míní, že se zavedením útrpného práva do vyšetřovací procedury počet jejich (aktivních) účastníků, již zmenšený nepřítomností žalující strany, fakticky redukuje na osobu jedinou, a to na soudce, s jehož představami se má mučená oběť ztotožnit.⁵⁵

Podobu a obsah výpovědí dále silně ovlivňuje skutečnost, že inkvizitor obvykle postupoval podle předem sestaveného dotazníku. Dotazník do značné míry určoval průběh výslechu, kompozici a obsah protokolů i použitá slova a sousloví.⁵⁶ I celé úryvky z výpovědí tedy mohou zachycovat spíše slova inkvizitorova než

a mikrohistorie: Broumovská rebelie Jaroslava Čechury, Listy filologické 123/2000, s. 172, výstižně uvádí: „Práce s jednostrannými prameny, které události, pocity a postoje jednajících osob podávají zprostředkované několika filtry (vnímání, vzpomínání, záměrné ovlivňování, nutnost jazykového vyjádření, psychický tlak při výslechu, zpísemnění), patří k neuralgickým bodům mikrohistorie.“

51 P. VAN LIMBORCH, *Historia inquisitionis*, s. 3.

52 P. KRAS, *Protokoly inkvizycyjne – struktura i funkcie*, s. 192–193.

53 A. DEL COL, *Introduzione*, s. CLXXVIII; JULIEN THÉRY, *L'hérésie des bons hommes: Comment nommer la dissidence religieuse non vaudoise ni béguine en Languedoc (XIIe–début du XIVe siècle)?*, *Heresis* 36–37/2002, s. 111–112; JAMES B. GIVEN, *The Béguins in Bernard Gui's Liber sententiarum*, in: *Texts and the Repression of Medieval Heresy*, s. 148.

54 ROBERT I. MOORE, *The Origins of European Dissent*, Oxford 1985², 19.

55 MARIO SBRICCOLI, „*Tormentum idest torquere mentem*“: *Processo inquisitorio e interrogatorio per tortura nell'Italia comunale*, in: *La parola all'accusato*, s. 23, 26 (ve svém celku je však tato studie vyváženější, než by se zdálo z těchto úryvků). Sbriccolioho mínění přebírá DANIELE SOLVI, *La parola all'accusa: L'inquisitore nei risultati della recente storiografia*, *Studi medievali* 39/1998, s. 392.

56 P. KRAS, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem*, s. 285; C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 17; A. DEL COL, *I criteri dello storico nell'uso delle fonti inquisitoriali moderne*, s. 70. Vedle Jeana Duvernoye měl průkopnickou úlohu v poukázání na zkrslující účinek dotazníků Herbert Grundmann – C. BRUSCHI, P. BILLER, *Texts and the Repression of Heresy: Introduction*, s. 8.

svědkova. Z inkvizitorovy otázky „Věříš tomu a tomu?“ v záznamech obvykle zůstává jen odpověď: „Jan řekl, že věří/nevěří tomu a tomu.“ Inkvizitorova otázka tedy mizí a daná představa či praktika je formulována precizním teologickým nebo právnickým jazykem, jež by sám vypovídající k jejich vyjádření nepoužil, už proto, že tento specializovaný jazyk obvykle neovládal. Přesto je mu odpověď v dané podobě připsána jako jeho slova.⁵⁷ I mnohé prvky, u nichž se na první zběžný pohled zdá, že s nimi spontánně přišel svědek, jsou ve skutečnosti odpověďmi na otázku.⁵⁸ Krom toho otázky i záznamy odpovědí často zůstávají na povrchu a zaměřují se víceméně jen na základní zjištění přčinu, místa, času a zapletených osob.⁵⁹

Užití formulářů se neomezuje jen na seznam otázek. Když inkvizitoři ve výpovědi identifikovali nějaký často se opakující rituál či představu, běžně nevyžadovali, aby notář slova vypovídajícího zaznamenal přesně. Místo toho se prostě použil přehledný předpřipravený text. Často se lze proto setkat s úryvkem, jež se doslovně či takřka doslovně opakují ve výpovědích různých osob.⁶⁰

Jak je patrné, využívání dotazníku a ustálených formulí představuje nejen způsob výběru informací, ale i způsob jejich úpravy a standardizace. Úryvky založené na dotaznicích a ustálených notářských textech jsme sice leckdy schopni rozpoznat, zejména na základě blízkých paralel mezi různými výpověďmi či na základě znalosti inkvizitorských příruček, do nichž byly některé formuláře poja-ty,⁶¹ avšak pouhým „odečtením“ těchto úryvků v žádném případě nedospíváme k autentickým slovům vypovídajících.

57 C. BRUSCHI, P. BILLER, *Texts and the Repression of Heresy: Introduction*, s. 16 (odtud pochází i uvedený příklad).

58 JOHN H. ARNOLD, *Inquisition, Texts and Discourse*, in: *Texts and the Repression of Medieval Heresy*, s. 70–71; PETER BILLER, *Why no Food? Waldensian Followers in Bernard Gui's Practica inquisitionis and culpe*, in: *Texts and the Repression of Medieval Heresy*, s. 133; C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 132.

59 P. BILLER, *Through a Glass Darkly: Seeing Medieval Heresy*, s. 314; JOHN H. ARNOLD, *Inquisition and Power: Catharism and the Confessing Subject in Medieval Languedoc*, Philadelphia 2001, s. 103.

60 Srov. JEAN DUVERNOY, *Registre de Bernard de Caux, Pamiers, 1246–1247*, Bulletin de la Société Ariégeoise des Sciences, Lettres et Arts, samostatná příloha, Foix 1990, s. 8; M. G. PEGG, *The Corruption of Angels*, s. 58; P. BILLER, *Why no Food?*, s. 133; C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 18.

61 Například KURT-VICTOR SELGE (ed.), *Texte zur Inquisition*, Gütersloh 1967, s. 71–72; GUILLAUME MOLLAT (ed.), *Bernard Gui, Manuel de l'inquisiteur*, Paris 1926, díl 1, s. 26–32, 76–82, 98–104, 156–174.

Ani dotazníky a ustálené formule však stále nevyčerpávají problematiku výběru a upravování informací na straně inkvizitora a notáře. Inkvizitor pochopitelně rozhodoval i o tom, co ze slov vypovídajícího, která zazněla, vůbec nechá zapsat.⁶² Podobně mohl některé informace vynechávat i notář, například na základě vyhodnocení, že jsou z hlediska vyšetřování nedůležité, nebo na základě obecných pokynů daného inkvizitora.⁶³ Rozsah vynechávání pochopitelně není blíže zjistitelný.⁶⁴ Potvrzení evidentní skutečnosti, že k protřídování informací docházelo, nalezneme jak v samotných inkvizičních záznamech,⁶⁵ tak v inkvizitorských příručkách. Bernard Gui v díle *Practica inquisitionis heretice pravitatis* z 20. let 14. století výslovně uvádí, že „není záhodno zapisovat všechna tázání (*interrogationes*), nýbrž jen ta, která se nejpravděpodobnějším způsobem dotýkají podstaty či povahy faktu (*substantiam vel naturam facti*) a která působí jako nejbližší pravdě. Kdyby se totiž v některé výpovědi (*depositio*) nacházelo mnoho tázání, mohla by být jiná, kde by jich bylo spíše méně, považována za nedostatečnou. Kromě toho by s tolika tázáními zaznamenanými v procesu (*processus*) sotva bylo možné dosáhnout mezi výpověďmi svědků shody, je to tedy třeba uvážit a vyvarovat se toho.“⁶⁶

Kritéria výběru informací se mohla lišit inkvizitor od inkvizitora,⁶⁷ ba dokonce výpověď od výpovědi. Přesto lze některé zákonitosti považovat za víceméně všeobecné. V první řadě – jak je nasnadě i z právě uvedené citace z příručky Bernarda Gui – se vybíraly takové údaje, které měly vztah k průběhu procesu⁶⁸ a zároveň se jevíly jako důvěryhodné. Zájem o informace nápomocné k případnému určení viny má za následek zaměření na přechyby, odchylky od chování a věrouky, které inkvizitoři pokládali za správné.⁶⁹ Neptali se naopak na takové

62 R. E. LERNER, *The Heresy of the Free Spirit in the Later Middle Ages*, s. 5; A. DEL COL, *Introduzione*, s. CXCVI; TÝŽ, *I criteri dello storico nell'uso delle fonti inquisitoriali moderne*, s. 67.

63 C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 19.

64 C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 19.

65 Například L. PAOLINI, R. ORIOLI (edd.), *Acta S. Officii Bononie ab anno 1291 usque ad annum 1310*, díl 1, s. 36. Srov. případ, kde se inkvizitoři rozhodli nezapsat dokonce celou výpověď: C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 20.

66 G. MOLLAT (ed.), *Bernard Gui, Manuel de l'inquisiteur*, díl 1, s. 32.

67 Srov. L. PAOLINI, R. ORIOLI, *Introduzione*, s. XXIII.

68 Srov. A. DEL COL, *Alcune osservazioni sui processi inquisitoriali come fonti storiche*, s. 94; P. KRAS, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem*, s. 287, 291.

69 Srov. DAVID ZBÍRAL, „Bylo a bude, svět tak běží, že s ženou jiného, kdo může, ležt“: *Alternativní sexuální morálky a jejich regulace v inkvizičním registru Jakuba Fourniera*, *Dějiny – teorie – kritika* 5/2008, č. 2, s. 192–194.

jednání a představy, které považovali za nezávadné, a pokud na ně snad přišla řeč, většinou nebyly zaznamenány. Zájem o jednotlivé druhy přečinů se různil: některé byly sledovány podrobněji, jiné už méně.⁷⁰ Obecně lze říci, že inkvizitoři věnovali větší pozornost činům, obzvláště pak rituálům, než představám.⁷¹ Možná přesněji by se toto typické zaměření inkvizičních záznamů dalo vystihnout slovy Alexandra Patschovského, podle nějž se inkvizitoři obvykle nesnažili získat výsledkem *nové poznatky* o odchylných vírách.⁷²

Významný vliv na obsah inkvizičních záznamů měly inkvizitorské příručky. Inkvizitoři odtud čerpali nejen znalosti o vyšetřovacích postupech a dotazníky, ale i ustálená myšlenková schémata.⁷³ Značná část jejich představ o kacířských rituálech, zvyklostech a představách vychází právě z příruček. Zejména v případě představ zde docházelo k nemalému zkreslování, středověcí teologové totiž měli sklon vytvářet pro didaktické a polemické účely abstraktní věroučné systémy jednotlivých kacířství, jež se svou ostrostí a strukturovaností sociální realitě nesouhlasných hnutí obvykle dosti vzdalovaly.⁷⁴ Inkvizitoři také padali za oběť pojetí nekonformních variant křesťanství jako organizovaných a přesně

70 R. I. MOORE, *The Origins of European Dissent*, s. 204; P. BILLER, *Why no Food?*, s. 128–129.

71 GABRIELE ZANELLA, *Itinerari ereticali: Patari e catari tra Rimini e Verona*, in: Týž, *Hereticalia: Temi e discussioni*, Spoleto 1995, s. 102; P. BILLER, *Through a Glass Darkly: Seeing Medieval Heresy*, s. 314, ačkoli toto tvrzení nelze vztáhnout na všechny inkviziční záznamy – srov. CATERINA BRUSCHI, „*Magna diligentia est habenda per inquisitorem*“: *Precautions before Reading Doat 21–26*, in: *Texts and the Repression of Medieval Heresy*, s. 96, 105; J. DUVERNOY (ed.), *Le registre d'inquisition de Jacques Fournier*, díl 1–3, *passim*. Důraz inkvizitorů na rituál má poměrně komplexní myšlenkové pozadí. Nesouvisí pouze s právnickým důrazem na čin jako sledovatelný fakt, nýbrž i se středověkými křesťanskými pojetími náboženství. Srov. RICHARD KIECKHEFER, *Magie ve středověku*, Praha 2005, s. 192; DANIELA MÜLLER, *Femmes devant l'Inquisition*, in: *Autour de Montailou, un village occitan: Histoire et religiosité d'une communauté villageoise au Moyen Âge*, (ed.) Emmanuel Le Roy Ladurie, Castelnau la Chapelle 2001, s. 182; JANA ROZEHNALOVÁ, *Asijská náboženství v evropských středověkých cestopisech*, in: *Odorik z Pordenone: Z Benátek do Pekingu a zpět: Setkávání na cestách Starého světa ve 13.–14. století*, (edd.) Petr Sommer, Vladimír Liščák, Praha 2008, s. 223–224; JANA VALTROVÁ, *Středověká setkání s „jinými“: Modloslužebníci, židé, saraceni a heretici v misionářských zprávách o Asii*, Praha 2011, s. 114–122.

72 ALEXANDER PATSCHOVSKY, *Gli eretici davanti al tribunale: A proposito dei processi-verbali inquisitoriali in Germania e in Boemia nel XIV secolo*, in: *La parola all'accusato*, s. 266.

73 L. PAOLINI, R. ORIOLI, *Introduzione*, s. XXIII.

74 Na příkladu skupin označovaných za katarské se procesus polemického vytváření systematických kacířských věrouk věnuje DAVID ZBÍRAL, *Největší hereze: Dualismus, učenecká vyprávění o katarství a budování křesťanské Evropy*, Praha 2007.

ohraňených sekt, jakýchsi anticírkví, vymodelovaných na základě učeneckých představ o církvi katolické. Nekonformním křesťanům tak například často přisovali ostré rozlišení na klérus a laiky, předpokládali značnou centralizovanost a hierarchickou povahu jejich organizačních forem a ty, kdo nepatřili ke „kléru“, obvykle chápali jako pasivní: jejich roli spatřovali zejména v materiální podpoře kacířského „kléru“ a spíše si je představovali jako konzumenty než jako tvůrce idejí a praxí.⁷⁵

Bylo by ale chybné pojímat uvedené filtry jako vědomé manipulace. K těm sice pochopitelně docházet mohlo, ale za normálních okolností nebylo cílem inkvizitorů představy a praktiky vypovídajících zkreslit, nýbrž je zjistit a porozumět jim. Museli usilovat o porozumění už proto, že patřili do jiného myšlenkového světa,⁷⁶ resp. kultury,⁷⁷ než vypovídající. S větší či menší měrou přehlíživosti se pokoušeli o překlad jejich kultury do vlastního jazyka⁷⁸ a pochopitelně při tom využívali svých představ, postupů a interpretačních rámců. Tento proces překladu je nutně poznamenán nedorozuměními,⁷⁹ to ale platí o jakémkoli překladu mezi kulturami, například i o etnografickém překladu cizí kultury.

Vedle toho, že výpovědi poznamenal vliv inkvizitorských interpretačních rámců, měli aktivní podíl na utváření výpovědi samotní vypovídající. Jejich vědomé i nevědomé posuny a stylizace lze dokonce řadit mezi nejdůležitější filtry. Mezi posuny vědomé patří především volba, co inkvizitorovi říci, a co naopak zamlčet.⁸⁰ Vypovídající prováděli jistou formu autocenzury,⁸¹ snažili se uniknout odsouzení či alespoň minimalizovat trest, krýt své příbuzné a přátele, nebo naopak někoho usvědčit.⁸² Ledacos vědomě skrývali, ledacos zkreslovali, někdy si vyslovené vy-

75 Srov. P. BILLER, *Through a Glass Darkly: Seeing Medieval Heresy*, s. 314.

76 L. PAOLINI, R. ORIOLI, *Introduzione*, s. XXI–XXII.

77 CARLO GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, in: Týž, *Clues, Myths, and the Historical Method*, Baltimore 1992, s. 162.

78 C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 162; L. PAOLINI, R. ORIOLI, *Introduzione*, s. XXI–XXII; A. DEL COL, *Minute e confronto con i verbali definitivi nel processo del Sant'Ufficio di Belluno contro Petri Raytber (1557)*, s. 202; IRENE BUENO, *Preferire l'eresia? Donne catare in Linguadoca nel primo Trecento*, *Storia delle donne* 2/2006, s. 250.

79 GABRIEL AUDISIO, *Les Vaudois: Histoire d'une dissidence (XIIIe–XVIe siècle)*, Paris 1998², s. 61–62.

80 Srov. J. THÉRY, *L'hérésie des bons hommes*, s. 112; CAROL LANSING, *Power and Purity: Cathar Heresy in Medieval Italy*, New York–Oxford 1998, s. 72.

81 C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 23.

82 C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 17.

mýšleli.⁸³ Vedle toho se pochopitelně nechávali ovlivnit strachem, špatně chápali inkvizitorovy otázky,⁸⁴ ne vše si správně pamatovali⁸⁵ a měli omezenou informační základnu,⁸⁶ jinými slovy ani zdaleka nevládli oním plným a autentickým pocho- pením svého světa, které bychom jim rádi připisovali.

Na straně vypovídajících lze spatřovat i další omezení. Předně měli určité představy, správné či nikoli, o tom, co od nich inkvizitor očekává, co chce zjistit, jaký druh údajů ho zajímá. V extrémních případech, zejména při použití tortury, tomu mohli své odpovědi zcela přizpůsobovat. Avšak i tam, kde k mučení nedo- šlo, tento faktor podobu výpovědi významně ovlivňoval.

Výpovědi rovněž podléhaly strukturám a zákonitostem vyprávění.⁸⁷ Inkvizitor pochopitelně vypovídajícího často přerušoval či jeho slova nedával zapsat, mnoh- dy tím však nedokázal eliminovat základní podprahovou strukturu a charakteris- tiky autobiografického vyprávění jako například některé tematické a kompoziční stereotypy, vynechávky narativně hůře upotřebitelných témat, odbočky a dispropor- ční podrobnosti či interpretaci minulosti z přítomné perspektivy.⁸⁸

Podobu a použitelnost inkvizičních záznamů tedy ovlivňuje daleko více fakto- rů než jen dotazník a inkvizitorovy představy o herezi. Faktorem asi nejpomíje- nějším, zároveň však jedním z nejdůležitějších, jsou podle mého soudu strategie sebe prezentace, kterými se řídil samotný vypovídající, jehož inkviziční výslech a nutnost podávat autobiografické informace nutně přiváděly k úvahám o sobě samém a ke konstrukci vlastní identity pro účely dané výpovědní situace.

Kromě těchto úskalí obnáší inkviziční záznamy i některá prostší, jež však mo- hou sehrávat neméně důležitou úlohu. Přesnost záznamů určujícím způsobem

83 G. G. MERLO, *Eretici e inquisitori nella società piemontese del Trecento*, s. 14; MATTHIAS BENAD, *Par quelles méthodes de critique de sources l'histoire des religions peut-elle utiliser le registre de Jacques Fournier?*, in: *Autour de Montailou, un village occitan: Histoire et religiosité d'une communauté villageoise au Moyen Âge*, s. 151. Vymyšlení bylo nebezpečnější než vynechávání a inkvizitoři je velmi přísně trestali, lze tedy asi předpokládat, že se k němu vypovídající uchýlovali méně často – C. LANSING, *Power and Purity*, s. 72.

84 G. G. MERLO, *Eretici e inquisitori nella società piemontese del Trecento*, s. 14.

85 P. BILLER, *Through a Glass Darkly: Seeing Medieval Heresy*, s. 313.

86 P. BILLER, *The Preaching of the Waldensian Sisters*, s. 134.

87 C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 21, 23. Naproti tomu Jacques Chiffolleau, který tihne k výrazně skeptickému postoji vůči inkvizičním záznamům, sleduje narativní strukturu výpovědi spíše k notářům než k vypovídajícím – JACQUES CHIFFOLEAU, *Dire l'indicible: Remarques sur la catégorie du nefandum du XIIe au XVe siècle*, *Annales* 45/1990, s. 306.

88 K poslednímu z uvedených mechanismů srov. JÁNOS LÁSZLÓ, *The Science of Stories: An Introduction to Narrative Psychology*, London–New York 2008, s. 116.

závisí na pečlivosti a schopnostech inkvizitorů a notářů, včetně znalosti jazyka či dialektu vypovídajících.⁸⁹ Záleží i na momentálních časových možnostech tribunálu: čím více lidí bylo třeba vyslechnout, tím bývají záznamy stručnější a sušší.⁹⁰

A konečně si zaslouží pozornost i podmínky dochování inkvizičních záznamů. Předně v některých případech nemáme k dispozici originály, nýbrž opisy, na jejichž přesnost se nedá bezvýhradně spoléhat.⁹¹ Dále je nasnadě, že se prameny dochovaly jen fragmentárně, čímž vznikají významné disproporce. Peter Biller se kupříkladu ptá, jak by náš celkový obraz středověkého inkvizičního vyšetřování, který tak významně čerpá z languedockých inkvizičních záznamů, proměnilo, kdyby se z registrů z německých oblastí a z rozsáhlého vyšetřování Havla z Jindřichova Hradce zachovalo více než nepatrné zlomky.⁹² Tyto disproporce jsou samozřejmě závažnější překážkou pro jejich využití kvantitativní než kvalitativní, jelikož v kvalitativně orientovaných výzkumech se případy volí cíleně a přesvědčivost těchto výzkumů se posuzuje podle jiných kritérií než kritéria reprezentativnosti vzorku. Přesto by i mikrohistorický výzkum měl registrovat, kolik informací navždy zůstane mimo náš dosah. Inkviziční záznamy zachycují pouze úzký výsek údajů vztahujících se k otázkám, které jim klademe, a dochované záznamy jsou jen nepatrným zlomkem pramenů, jež kdysi existovaly, ale o jejichž obsahu nemáme sebemenší tušení.

Širší souvislosti diskuse

Doposud jsem se pohyboval víceméně v rámci klasické pramenné kritiky, která se snaží o identifikaci různých filtrů a nahlédnutí za ně. Otázku použitelnosti inkvizičních záznamů jako pramene o představách a jednání vypovídajících si však lze klást i na obecnější úrovni uvažování,⁹³ kde se dotýká těch nejzákladnějších epistemologických a metodologických otázek historických věd. Otázka věrohodnosti inkvizičních záznamů zde v první řadě pozbývá své jedinečnosti

89 J.-L. BIGET, *I catari di fronte agli inquisitori in Languedoc, 1230–1310*, s. 236–237; C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 19. Srov. J. DUVERNOY (ed.), *Le registre d'inquisition de Jacques Fournier*, díl 1, s. 468–469, kde se text zmiňuje o francouzském (neokcitánském) původu jistého inkvizitorova notáře.

90 C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 16–17.

91 C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 24–26.

92 P. BILLER, *Through a Glass Darkly: Seeing Medieval Heresy*, s. 310–311.

93 Srov. již G. G. MERLO, *Eretici e inquisitori nella società piemontese del Trecento*, s. 13.

a stává se součástí všeobecného problému vztahu mezi pramenem, vědcovým textem a myslitelnou skutečností.

Než se dostanu k různým možnostem a aspektům posunu otázky věrohodnosti inkvizičních záznamů na obecnější úroveň, rád bych se vymezil vůči několika názorům, jež byly v této souvislosti rozpracovány. Prvním z nich je názor Andrey Del Cola, který klade inkviziční záznamy do ostrého protikladu k literárním textům. Inkviziční záznamy jsou podle něj všeobecně méně spolehlivé, jelikož nepředstavují přímý pramen o myšlení vypovídajících. Naopak literární texty jsou přímým a nezprostředkovaným pramenem o myšlení svých autorů. Ti se v nich svobodně vyjadřují a píší je proto, aby jejich prostřednictvím sdělili adresátům své představy.⁹⁴ Nemohu si pomoci, ale Del Colovo pojetí literárního textu, na němž uvedený protiklad spočívá, mi připadá beznadějně naivní. I texty, v nichž autor hovoří sám o sobě a domněle bez jakýchkoli omezení, se přece výrazně přizpůsobují různým kódům, stereotypům a způsobům psaní, jsou psány s ohledem na své adresáty, provádějí cílený výběr údajů a nutně vznikají v kontextu určité politiky identity. V žádném případě nezprostředkovávají jakousi skutečnou, autentickou identitu svého autora, nýbrž tvoří takovou identitu, do které se chce autor v daném textu stylizuje. Předpoklad, že literární texty jsou vyjádřením skutečné identity svých autorů na rozdíl od výpovědí před inkvizitorem, které by v tomto vidění měly být vyjádřením identity zkreslené, stylizované či falešné, tedy považují za zcela zavádějící.

Dále si nemyslím, že by se otázka spolehlivosti inkvizičních záznamů dala řešit prostým odkazem na rozlišení pramenů přímých a nepřímých, případně intencionálních a neintencionálních. Del Col v tomto duchu označuje inkviziční záznamy za přímé a intencionální prameny o činnosti inkvizitorů, resp. za nepřímé a neintencionální prameny o herezi, magii či lidové kultuře.⁹⁵ Potíž nespátřuji v těchto rozlišeních jako takových, nýbrž v nijak nezdůvodněném předpokladu, že přímé a intencionální prameny jsou spolehlivější. Nebývá tomu velmi často spíše naopak? Nebývají prameny, které vznikly jako intencionální, tedy zejména za účelem ovlivňování smýšlení současníků a příštích generací, a přímé, tedy právě v institucích, které chtěly smýšlení o sobě samých nějakým způsobem utvářet, často určovány mocenskými zájmy daleko výrazněji než prameny neintencionální?⁹⁶

94 A. DEL COL, *Alcune osservazioni sui processi inquisitoriali come fonti storiche*, s. 85–86, 95–96; TÝŽ, *Introduzione*, s. CLXXVII.

95 A. DEL COL, *Alcune osservazioni sui processi inquisitoriali come fonti storiche*, s. 95–96.

96 Srov. PAUL RICCEUR, *Čas a vyprávění*, díl 3: *Vyprávěný čas*, Praha 2007, s. 168.

Na druhou stranu nesouhlasím ani s míněním, že by byly neintencionální prameny jaksi automaticky a všeobecně vzdálenější politickým zájmům, a tedy spolehlivější.⁹⁷ I ony jsou v úplnosti určeny obrazy světa, jež jim daly vzniknout. I ony mají svůj vlastní program a v různé míře se snaží kontrolovat své budoucí interpretace.⁹⁸ Skutečnost, že jde o dokumenty postrádající přímý propagandistický účel, v žádném případě neznámá, že nebyly vytvořeny s ohledem na politické cíle. Vždyť i samotné archivy mají povahu účelových institucí: uchovávají dokumenty za nějakým konkrétním účelem, na základě specifických kritérií výběru a ve službách konkrétních institucí a ideologií.⁹⁹

Nedomnívám se tedy, že by hranice mezi přímými a nepřímými, případně intencionálními a neintencionálními prameny vyznačovala jakýkoli jasný předěl co do míry spolehlivosti. Inkviziční záznamy jsou jistě svěbytným typem pramenů, avšak nejsou zásadně a automaticky méně spolehlivé ani spolehlivější než prameny jiné. Nevidím jinou možnost než začít mezi jednotlivými inkvizičními registry, ba dokonce jednotlivými výpověďmi pozorně rozlišovat a jejich použitelnost posuzovat individuálně. Snaha o řešení otázky spolehlivosti inkvizičních záznamů jako celku je sice pochopitelná a snad i přínosná, jelikož se v závislosti na druhu výzkumu někdy potřebujeme pohybovat i na vyšších stupních zobecnění. Hledání obecného řešení, případně dokonce přesvědčení, že jsme je již našli, však nesvědčí žádné detailnější práci s tímto druhem pramenů. Na úrovni konkrétnějších výzkumů je tento způsob kladení otázky spolehlivosti inkvizičních záznamů neméně zavádějící než například kladení otázky po spolehlivosti všech kronik, všech dopisů nebo všech legend o světcích. Názor, že lze rozhodnout otázku spolehlivosti inkvizičních záznamů jako celku, se zřejmě zakládá na předpokladu o jednotě inkvizičních postupů napříč časem a prostorem. Tento předpoklad je však jednoznačně mylný:¹⁰⁰ mezi přístupy jednotlivých inkvizitorů, leckdy dokonce i v přístupu téhož inkvizitora k různým případům, existují zásadní rozdíly co do míry využití dotazníku, míry zkracování a úprav i míry ovlivňování vypovídajícího.¹⁰¹

97 Toto mínění zastává C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 46.

98 Srov. CLAIRE SPONSLER, *Medieval Ethnography: Fieldwork in the European Past*, Assays: Critical Approaches to Medieval and Renaissance Texts 7/1992, s. 25.

99 P. RICCEUR, *Čas a vyprávění*, díl 3, s. 167.

100 Srov. D. ZBÍRAL, *Současné bádání o středověké inkvizici*, s. 7–9.

101 Srov. L. PAOLINI, R. ORIOLI, *Introduzione*, s. XXIII; EUAN CAMERON, *Waldenses: Rejections of Holy Church in Medieval Europe*, Oxford 2001, s. 4–5; P. BILLER, *Why no Food?*, s. 133;

Kromě rozlišování jednotlivých registrů, ba dokonce jednotlivých výpovědí může otázce spolehlivosti inkvizičních záznamů pomoci také ohled na konkrétní otázky, jež jsou pramenům v rámci daného výzkumu kladeny. I zátání po spolehlivosti jedné výpovědi je stále příliš obecné, její použitelnost totiž závisí na otázkách, jež chceme s její pomocí zodpovědět.

Diskusi o použitelnosti inkvizičních záznamů by také prospělo pozornější rozlišování různých úrovní, na nichž ji lze vést. Na úrovni nejzákladnější jde o vztah mezi dochovaným pramenem a průběhem výsledku.¹⁰² Zde můžeme otázku spolehlivosti jednotlivých údajů řešit víceméně v rámci klasické pramenné kritiky. Vedle toho se však můžeme pohybovat na různých úrovních obecnější diskuse o vztahu mezi pramenem a historickou skutečností. Zde se otázka použitelnosti inkvizičních záznamů dotýká ústředních epistemologických diskusí v teorii historických věd, a chce-li nějaké řešení být skutečně důsledné, neobejde se bez stálého zřetele k těmto diskusím. Nepochybně se vždy najdou badatelé, kteří zaujmou tradiční objektivistické stanovisko a otázku použitelnosti inkvizičních záznamů převedou na otázku, do jaké míry odrážejí historickou skutečnost takovou, jaká opravdu byla.¹⁰³ Avšak přijetí takového stanoviska není důsledné, pokud k němu dochází bez pečlivého uvážení výhrad vznesených vůči objektivistické epistemologii jak v teoretickém myšlení o inkvizičních záznamech,¹⁰⁴

TÝŽ, *The Preaching of the Waldensian Sisters*, s. 153; TÝŽ, *Waldensians in German-speaking Areas in the Later Fourteenth Century: The View of an Inquisitor*, in: Týž, *The Waldenses, 1170–1530: Between a Religious Order and a Church*, Aldershot 2001, s. 275; J. H. ARNOLD, *Inquisition and Power*, s. 4, 13; C. BRUSCHI, P. BILLER, *Texts and the Repression of Heresy: Introduction*, s. 17; C. BRUSCHI, „*Magna diligentia est habenda per inquisitorem*“, s. 86, 105; TÁŽ, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 4, 47; A. DEL COL, *Introduzione*, s. CLXXXVII; P. KRAS, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem*, s. 311.

102 Srov. A. DEL COL, *Alcune osservazioni sui processi inquisitoriali come fonti storiche*, s. 90.

103 K objektivistické epistemologii a touze historiků po nezprostředkované rekonstrukci minulosti srov. DOMINICK LACAPRA, *Rhetoric and History*, in: Týž, *History and Criticism*, Ithaca 1985, s. 17–21; C. SPONSLER, *Medieval Ethnography*, s. 18–21.

104 G. G. MERLO, *Eretici e inquisitori nella società piemontese del Trecento*, s. 13; C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 161; A. DEL COL, *Minute e confronto con i verbali definitivi nel processo del Sant'Ufficio di Belluno contro Petri Rayther (1557)*, s. 202; J. H. ARNOLD, *Inquisition and Power*, s. 7, 110; TÝŽ, *Inquisition, Texts and Discourse*, s. 64; TÝŽ, *The Historian as Inquisitor: The Ethics of Interrogating Subaltern Voices*, *Rethinking History* 2/1998, č. 3, s. 381; C. BRUSCHI, P. BILLER, *Texts and the Repression of Heresy: Introduction*, s. 8–9, 12, 14; C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 12.

tak i v obecnějších epistemologických diskusích o vztahu reality a reprezentace, především v rámci obrácení se historických věd k jazyku. Výsledky těchto diskusí je sotva možné smést ze stolu jako postmodernistickou ideologii nebo jako snahu o podkopání vědecké povahy historiografie. Přináší naopak hmatatelné výsledky, které lze chápat spíše jako rozvinutí pramenné kritiky novým směrem či její posun na jinou úroveň uvažování než jako její opuštění či dokonce protiklad. Kromě toho je nasnadě, že výhrady vůči objektivistickému paradigmatu mají daleko starší kořeny, jež nemají s jakýmkoli „postmodernismem“ nic společného. Zejména mám nyní na mysli tradici konstruktivistického pojetí tvorby pojmů a teorií ve společenských a historických vědách, u jehož počátků stojí Max Weber.¹⁰⁵ Do této tradice, samozřejmě již obohacené o reflexi obratu k jazyku a narativistického pojetí historiografie, lze zařadit například také Rogera Chartiera či Jana Horského. Chartier upozorňuje, že „žádný text, ani ten zdánlivě nejvíce dokumentární, ani ten ‚neobjektivnější‘ (například statistická tabulka, vypracovaná úřadem) nevstupuje do transparentního vztahu s realitou, kterou zachycuje. Text, literární ani dokumentární, nemůže nikdy zrušit svou platnost jakožto text, tzn. jako systém zkonstruovaný podle určitých kategorií, schémat vnímání a posuzování, pravidel fungování, které odkazují k podmínkám svého vzniku.“¹⁰⁶ Podle Jana Horského „v historických vědách není možné dosáhnout objektivního poznání v Hegelově, Marxově či i Durkheimově smyslu. [...] Není ani objektivity ve smyslu Rankeovy rekonstrukce ‚jak to vlastně bylo‘. Lze však dosáhnout určité adekvátnosti historického poznání/rozumění. [...] Můžeme pak posuzovat, jakou měrou jsou naše odpovědi *adekvátní* vůči na jedné straně pramenným stopám a na straně druhé výchozím otázkám a zvoleným metodám.“¹⁰⁷ Stanovisko, podle kterého prameny nevstupují do bezproblémového a přímočarého vztahu se skutečností, nikterak neznámá, že by historické vědy nebyly oprávněny předpokládat poznatelnost minulé reality¹⁰⁸ ve smyslu její konstruovatelnosti na základě pramenných stop a přijatých předpokladů a teorií. Rozhodně tedy nejsme nuceni volit mezi vyhraněně objektivistickou a vyhra-

105 Weber výslovně odmítá „stanovisko, že poznání historické skutečnosti má nebo může být ‚bezpředpokladovým‘ odrazem ‚objektivních‘ fakt“ – MAX WEBER, „*Objektivita*“ *sociálněvědního a sociálněpolitického poznání*“, in: Týž, *Metodologie, sociologie a politika*, Praha 2009², s. 45.

106 ROGER CHARTIER, *Na okraji útesu*, Praha 2010, s. 56–57.

107 JAN HORSKÝ, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním: Úvahy o povaze, postupech a mezích historické vědy*, Praha 2009, s. 50–51, srov. s. 30, 60, 94. Srov. též C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 18.

108 Srov. P. BILLER, *Through a Glass Darkly: Seeing Medieval Heresy*, s. 324.

něně relativistickou epistemologií.¹⁰⁹ Škála možností je daleko širší a teoretické diskuse o použitelnosti inkvizičních záznamů pochopitelně nejrůznější stanoviska zaujímaná v obecných epistemologických diskusích zrcadlí. Nejedná se však obvykle o vztah vědomý a systematicky promyšlený, a teoretický potenciál těchto diskusí je tedy jen málokdy plně využit.

Další rozšíření otázky spolehlivosti inkvizičních záznamů nabízí diskurzivní analýza. Směr bádání, jenž se o diskurzivní analýzu opírá, tíhne obvyčejně k odmítnutí představy filtrů, za kterými by se měla skrývat historická skutečnost, a obecně řečeno má sklon k určité epistemologické skepsi. Podle Johna H. Arnolda, hlavního představitele tohoto směru ve studiu středověkých inkvizičních záznamů, tento druh pramenů realitu nezastírá, nýbrž svou vlastní realitu skrze jazykové procedury tvoří.¹¹⁰ Není tedy dost dobře možné v inkvizičních záznamech jasně rozlišit skutečnost od jazyka, resp. pravdu od nepravdy. Historik nikdy nedokáže informace „očistit“ od vlivu inkvizičního diskurzu,¹¹¹ jelikož tento diskurz pramen *neovlivnil*, nýbrž mu *dal vzniknout*. Historik v tomto pojetí zároveň přestává být nezúčastněným pozorovatelem srovnatelným s vševědoucím, a přitom v příběhu nikde nepřítomným vypravěčem, jenž nazírá události tak, jak se skutečně staly. Spíše nutně navazuje s inkvizičními záznamy, a tedy i s inkvizitory a vypovídacími, komplexní vztahy, jež mají své epistemologické a také etické důsledky. Tento přístup navazuje na pojetí pramene, které dobře shrnuje Alena Šimůnková: „Potřebujeme spíše rozvinout takový typ kulturní analýzy, která by byla postavena na trojstranném dialogu mezi zkoumaným objektem (resp. subjektem, jeho jednáním), autory historických dokumentů a badatelem, jenž se pokouší uchopit prostřednictvím teoretického a metodologického aparátu takto sdělovanou minulost, re-konstruovat ji – přeložit – a sdělit současnému čtenáři.“¹¹²

V tomto pojetí, kde vztahy mezi badatelem, objektem bádání a pramenem ztrácejí svou samozřejmost a nevinnost, se tedy diskuse o použitelnosti inkvizič-

109 Pro tento druh skepse je příznačné, že v různé míře zpochybňuje význam úvah o zobrazení skutečnosti (referentu) a dává přednost zdůraznění, že prameny odkazují v první řadě samy na sebe. Tento přístup v historických vědách navazují na myšlenky MICHELA FOUCAULTA, *Archeologie vědění*, Praha 2002, s. 75–76, 137.

110 J. H. ARNOLD, *Inquisition and Power*, s. 7, 110, 114; TÝŽ, *Inquisition, Texts and Discourse*, s. 64; TÝŽ, *The Historian as Inquisitor*, s. 381.

111 J. H. ARNOLD, *Inquisition and Power*, s. 121.

112 ALENA ŠIMŮNKOVÁ, *Ke vztahu historiografie a antropologie: Perspektivy aplikování antropologických přístupů na historický výzkum*, Český lid 82/1995, č. 2, s. 105. Srov. též J. H. ARNOLD, *The Historian as Inquisitor*, s. 381.

ních záznamů přesouvá na jinou úroveň. Nejvýstižněji by se myslím dalo hovořit o *diskusi o distribuci autenticity v trojúhelníku historik-vypovídající-inkvizitor*, přičemž autenticitu či pravdivost nelze bezvýhradně spojit ani s jedním z vrcholů tohoto trojúhelníku.

Autenticitu v první řadě nelze chápat jako vlastnost „hlasů vypovídajících“. Většina historiků zabývajících se rekonstrukcí světa vypovídajících tomuto přesvědčení celkem pochopitelně více či méně propadá. Již jsme ale viděli, že vypovídající svou řeč výrazně přizpůsoboval: prováděl autocenzuru, informace vybíral a upravoval, přijímal v inkvizičním kontextu specifické identity, využíval narativní vzorce. Slova vypovídajícího tedy zajisté nelze přesvědčivě ztotožnit s tím, co je skutečné, kdežto slova inkvizitora s tím, co tuto skutečnost zastírá a deformuje.¹¹³

Tímto směrem lze však zajít ještě dál a přiznat hlasu inkvizitorů jistou – příležitostně i poměrně významnou – míru autenticity. Již jsem naznačil, že inkviziční záznamy nejsou jakýmsi pastmí, jež by inkvizitoři políčili na historiky. Jestliže inkvizitoři spoluutvářeli slova vypovídajících, činili tak z větší části nevědomě. Byli nevyhnutelně omezeni svým myšlenkovým horizontem. V tomto rámci se namnoze poctivě snažili zjistit pravdu a pořádkem ze svého hlediska věrný překlad představ a praxí, jež jim byly povětšinou dosti cizí, do méně nepochopitelného kódu.¹¹⁴ Přijmeme-li tento úhel pohledu, přestává být možné hovořit o filtrech jako o něčem, co skutečnost zakrývá a vzácně „propustí“ několik autentických slov vypovídajících. Všechny použitelné údaje obsažené v inkvizičních záznamech vznikly nikoli navzdory „filtrům“, nýbrž díky nim.

To, co jsem označil za problém distribuce autenticity v trojúhelníku historik-vypovídající-inkvizitor, se v novějším bádání snaží postihnout dvě vzájemně propojená přirovnání: přirovnání inkvizitora k antropologovi a přirovnání historika k inkvizitorovi.

Analogii mezi inkvizitorem a antropologem, potažmo i mezi vypovídajícími a „domorodci“,¹¹⁵ v souvislosti s otázkou věrohodnosti inkvizičních záznamů načrtl Carlo Ginzburg v eseji *The Inquisitor as Anthropologist* (1986).¹¹⁶ Texty inkvizitorů se podle Ginzburga někdy vyznačují – stejně jako texty antro-

113 Srov. A. DEL COL, *I criteri dello storico nell'uso delle fonti inquisitoriali moderne*, s. 69.

114 C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 158, 162. Srov. L. PAOLINI, R. ORIOLI, *Introduzione*, s. XXII.

115 C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 156.

116 C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 156–164.

logů – dialogickou povahou. Jde sice o dialog mocensky nerovný, ale výsledný hlas rozhodně nelze připsat jen inkvizitorům.¹¹⁷ Není také odpovídající hovořit pouze o kontaminaci hlasů vypovídajících interpretacemi inkvizitorů: inkvizitoři se snažili o překlad.¹¹⁸ Inkviziční záznamy proto leckdy mají značnou etnografickou hodnotu. Při práci s nimi je zajisté na místě opatrnost, ne však přehnaná skepse.¹¹⁹

Analogie mezi inkvizitorem a antropologem má ale i svou druhou stránku, v níž se do středu pozornosti dostává třetí vrchol trojúhelníku, totiž badatel. Ten se snaží na základě formálních vědeckých procedur zajistit vybraným údajům inkvizičních záznamů autenticitu a využít je, touto operací se však zároveň nutně stává aktérem v rámci soustavy nerovných mocenských vztahů v trojici badatel-inkvizitor-vypovídající. Tento směr uvažování, inspirovaný se postkoloniální kritikou nároků vědy na autenticitu a objektivitu, rozpracoval nezávisle na Ginzburgovi Renato Rosaldo v eseji *From the Door of His Tent: The Fieldworker and the Inquisitor* (1986).¹²⁰ Využívá zde analogie mezi inkvizitorem a etnografem, resp. historikem, ke kritickým úvahám o nároku na autoritu v etnografickém a historickém psaní.¹²¹ Zaměřuje se na analýzu dvou klasických děl, *The Nuer* Edwarda Evana Evans-Pritcharda (1940) a *Montaillou* Emmanuela Le Roy Ladurie (1975). Le Roy Laduriemu vyčítá, že přehlídí mocenské vztahy, které jsou do jeho pramene – inkvizičního registru Jakuba Fourniera – nutně vepsány a že se podmínkám vzniku dokumentu věnuje jen velmi stručně v úvodu, a to v podstatě toliko za účelem potvrzení jeho (a tím i své) autority. Poté problematický mocenský kontext kvapem opouští a ve zbytku knihy už se k němu nikde nevrací.¹²² Obdobně Rosaldo rozebírá nárok na autoritu v Evans-Pritchardově díle *The Nuer* a poukazuje na autorovu snahu zastrčit mocenský, koloniální kontext

117 C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 159–160.

118 C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 162–163.

119 C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 160–161. V závěru eseje Ginzburg odmítá i celkovou skepsi ohledně vztahu pramene k historické skutečnosti, s. 164.

120 RENATO ROSALDO, *From the Door of His Tent: The Fieldworker and the Inquisitor*, in: *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, (edd.) James Clifford, George E. Marcus, Berkeley-Los Angeles-London 1986, s. 77–97. Ginzburg tento esej cituje s tím, že se Rosaldo věnuje „podobnému tématu (ale z jiné perspektivy)“ – C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 220, pozn. 1, avšak ve svém textu na něj konkrétněji nereaguje.

121 R. ROSALDO, *From the Door of His Tent: The Fieldworker and the Inquisitor*, s. 77. Srov. též C. SPONSLER, *Medieval Ethnography*, s. 15–16.

122 R. ROSALDO, *From the Door of His Tent: The Fieldworker and the Inquisitor*, s. 80–81.

vzniku svých dat.¹²³ Etnograf se podle Rosalda „znepokojivě podobá inkvizitorovi ze 14. století, který vytvořil dokument využitý Le Roy Laduriem“.¹²⁴

Tradiční postkoloniální kritiky a analýzy diskurzu rozvíjí také John H. Arnold ve studii *The Historian as Inquisitor: The Ethics of Interrogating Subaltern Voices* (1998).¹²⁵ Jak je pro tento teoretický proud v sociálních a historických vědách typické, Arnold zde – mimo jiné v návaznosti Renata Rosalda a Dominiccka Lacapra¹²⁶ – přechází „od kritiky metodologie ke kritice mocenských vztahů mezi historikem, inkvizitorem a vypovídajícím“.¹²⁷ Zpochybňuje výstižnost metafory filtrů i představu o historikovi jako nezúčastněném pozorovateli¹²⁸ a otázku užitečnosti pramenů posouvá z roviny epistemologické do roviny etické.¹²⁹ Míní, že historik ve vztahu k inkvizitorovi a vypovídajícímu nutně zaujímá mocenskou pozici, pozici toho, kdo v poslední instanci potvrzuje pravdivost inkvizičních záznamů.¹³⁰ Otvírá se proto otázka, zda je vůbec možné vyhnout se „kolonizaci“ hlasu vypovídajícího a vysvobodit jej ze zajetí inkvizičního diskurzu. Podle Arnoldova názoru nikoli nebo přinejmenším ne zcela: hlas vypovídajících nelze plně individualizovat či jej očistit od „inkvizičních nánosů“, jelikož nemáme přístup k hlasu mimo inkviziční kontext, před kladením otázek a pořízením záznamu. Nemáme přístup k hlasům vypovídajících. S vypovídajícími však můžeme zacházet jako se subjekty, které jsou sice vytvořeny inkvizičním diskurzem, ale disponují v jeho rámci určitým prostorem k jednání.¹³¹

Ještě dále než Arnold zachází v analogii mezi inkvizitory a badateli Kathleen Biddicková v eseji *The Devil's Anal Eye: Inquisitorial Optics and Ethnographic Authority* (1998).¹³² Tento text je kritikou nerovných mocenských vztahů mezi

123 R. ROSALDO, *From the Door of His Tent: The Fieldworker and the Inquisitor*, s. 87–93.

124 R. ROSALDO, *From the Door of His Tent: The Fieldworker and the Inquisitor*, s. 78.

125 J. H. ARNOLD, *The Historian as Inquisitor*, s. 379–386.

126 Srov. zejména DOMINICK LACAPRA, *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Twentieth-Century Historian*, in: Týž, *History and Criticism*, s. 52.

127 J. H. ARNOLD, *The Historian as Inquisitor*, s. 381.

128 J. H. ARNOLD, *The Historian as Inquisitor*, s. 380–381.

129 J. H. ARNOLD, *The Historian as Inquisitor*, s. 383.

130 J. H. ARNOLD, *The Historian as Inquisitor*, s. 381.

131 J. H. ARNOLD, *The Historian as Inquisitor*, s. 383–384. Srov. též JEAN-PIERRE ALBERT, *Croire et ne pas croire: Les chemins de l'hétérodoxie dans le registre d'inquisition de Jacques Fournier*, *Heresis* 39/2003, s. 105.

132 KATHLEEN BIDDICK, *The Devil's Anal Eye: Inquisitorial Optics and Ethnographic Authority*, in: Týž, *The Shock of Medievalism*, Durham-London 1998, s. 105–134.

badateli a jejich „objekty“. Odvívá se v intencích kritických postkoloniálních filozofií a pokouší se – byť podle mého soudu poněkud povrchní a přemrštěnou rétorikou – zpochybnit legitimitu předpokladů o možnosti zaslechnout autentický hlas vypovídajících. Podle Biddickové badatelé předpokladem autentického hlasu nepřiznaně opakují násilné vyslyšací praktiky inkvizitorů.¹³³ Jak jedni, tak druzí se snaží konstruovat sebe samé jako spolehlivé svědky a nezúčastněné pozorovatele, což je ve své podstatě mocenská agenda.¹³⁴ Biddicková dokonce míní, že inkvizice má konkrétní historickou úlohu v ustavování evropských etnografických disciplín.¹³⁵

Jak vidno, analogie mezi inkvizitorem a badatelem posloužila k rozvinutí zajímavých a komplexních úvah, propojených s širšími teoretickými diskusemi o „realitě reprezentace“ a o povaze mocenských vztahů mezi badateli a jejich objekty. Vůči těmto analogiím však můžeme vyslovit určité výhrady, jež mohou poopravit i pohled na jejich důsledky pro otázku využívání inkvizičních záznamů k „etnografické“ rekonstrukci myšlenkových světů vypovídajících.

Kritickou analýzu Ginzburgovy paralely mezi inkvizitorem a antropologem předložil Andrea Del Col ve studii *I criteri dello storico nell'uso delle fonti inquisitoriali moderne* (2000).¹³⁶ Del Col si zde správně všímá, že se Ginzburg snaží nikoli o stanovení kritérií správného využívání inkvizičních záznamů, nýbrž o zapojení této otázky do širších diskusí o reprezentaci a epistemologickém (Del Colovými slovy kulturním) relativismu.¹³⁷ Del Col se ztotožňuje s Ginzburgovým odmítnutím relativistické epistemologie, avšak dospívá k závěru, že převod problému věrohodnosti záznamů na analogii mezi inkvizitorem a antropologem je přílišným zjednodušením. Tato analogie je prý navíc nepřesvědčivá, jelikož „normální postoj soudce víry je tak vzdálený, jak si jen dokážeme představit, od postoje dialogického, antropologického“.¹³⁸ Diametrálně se liší jak jejich cíle, tak i postupy.¹³⁹ Inkvizitoři

133 K. BIDDICK, *The Devil's Anal Eye*, s. 133–134.

134 K. BIDDICK, *The Devil's Anal Eye*, s. 134.

135 K. BIDDICK, *The Devil's Anal Eye*, s. 106–107.

136 A. DEL COL, *I criteri dello storico nell'uso delle fonti inquisitoriali moderne*, s. 51–72.

137 A. DEL COL, *I criteri dello storico nell'uso delle fonti inquisitoriali moderne*, s. 52.

138 A. DEL COL, *I criteri dello storico nell'uso delle fonti inquisitoriali moderne*, s. 54. Del Cola však souhlasí, že je možné inkviziční dokumenty v antropologicky zaměřeném bádání využít.

139 A. DEL COL, *I criteri dello storico nell'uso delle fonti inquisitoriali moderne*, s. 60–63. Del Col zde ne zcela dostatečně zdůrazňuje, že i sám Ginzburg poukazoval na omezení své analogie a na rozdíly mezi inkvizitorem a antropologem – srov. C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 158. K odlišnosti postupů inkvizitorů a badatelů srov. J. H. ARNOLD, *Inquisition and Power*, s. 85–86.

byli především soudci, nikoli badatelé. Předpokládat opak podle Del Cola znamená činit z inkvizičních záznamů prameny zvláštního řádu, jež nepodléhají běžným postupům pramenné kritiky.¹⁴⁰ Ginzburg kromě toho podle něj naznačuje, že inkvizitoři vycházeli z „antropologického“ přístupu vždy, když nepodléhali myšlenkovým stereotypům o svých objektech, což tak vůbec být nemusí.¹⁴¹ Nestačí tedy jen „odečítat“ inkviziční stereotypy.

S Del Colovou kritikou Ginzburgovy analogie mezi inkvizitorem a antropologem souhlasím v tom, že tato analogie vybírá z rozsáhlé množiny problémů použitelnosti inkvizičních záznamů jen její malou část. Ani zdaleka například nevyčerpává problém výběru informací na straně inkvizitora. Výběr a úpravu informací na straně vypovídajícího a strategie jeho sebeprezentace dokonce zcela opomíjí. Upřímná zvědavost při zjišťování odpovědí ostatně nikterak nevyklučuje svévolné kladení otázek ani selektivní a silně transformovaný zápis. Dále se domnívám, že si tento způsob převodu problému využitelnosti inkvizičních záznamů na paralelu mezi inkvizitorem a antropologem/historikem získal díky obraznému vyjádření přesvědčivost jen zčásti zaslouženou, z níž nemalou část ztrácí, je-li převedena do „ploché“, explicitní formulace kritérií historického využívání inkvizičních záznamů. A konečně bych ke kritice využívání analogie mezi inkvizitorem a badatelem doplnil, že se Ginzburg sice zmiňuje o její ambivalenci,¹⁴² avšak ty její důsledky, které v žádném případě nepodporují spolehlivost inkvizičních záznamů, nýbrž spíše vedou ke kritice bádání, zcela přehlízí. Nevypořádává se tedy s Rosaldovou úvahou a s obecným důsledkem jeho argumentace, totiž s tím, že tato analogie spolehlivost inkvizičních záznamů nikterak neposiluje, pokud i badatelská práce v posledku spočívá v transformaci a mocenské „kolonizaci“ hlasů vypovídajících.

Na druhou stranu mám k Del Colově odpovědi na Ginzburgovu analogii tu výhradu, že se Del Col pohybuje víceméně jen na úrovni velmi tradičně pojaté pramenné kritiky.¹⁴³ Následkem toho v podstatě zcela opomíjí druhou stránku této analogie, totiž její využití ke kritice etnografické a historiografické praxe

140 A. DEL COL, *I criteri dello storico nell'uso delle fonti inquisitoriali moderne*, s. 55, 59. Srov. TÝŽ, *Minute e confronto con i verbali definitivi nel processo del Sant'Ufficio di Belluno contro Petri Rayther (1557)*, s. 202.

141 A. DEL COL, *I criteri dello storico nell'uso delle fonti inquisitoriali moderne*, s. 55.

142 C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 158.

143 Tedy na jiné úrovni, než na jaké Ginzburg rozpracoval svou úvahu, což si Del Col uvědomuje – srov. A. DEL COL, *I criteri dello storico nell'uso delle fonti inquisitoriali moderne*, s. 52.

a k posílení její sebereflexe. Sice se o této rovině diskuse zmiňuje, ale pouze ve výzvě, aby historikové analogie mezi inkvizitorem a badatelem využili nikoli k připodobnění se inkvizitorovi, nýbrž naopak k odlišení se od něj.¹⁴⁴ Del Colovo pojetí pramenů a badatelské praxe se mi zdá celkově dosti konzervativní. Již výše jsem podrobil kritice jeho pojetí literárního textu jako vyjádření autorovy skutečné identity. Podobně o respondentovi ve výzkumech založených na rozhovorech Del Col uvádí, že na rozdíl od osoby vyslýchané inkvizitorem „hovoří či jedná ve svém normálním prostředí, je vyzván, aby odhalil své vlastní ideje a víry bez zkreslení, rozhovor nemá důležitý dopad na jeho život“.¹⁴⁵ Ve světle postkoloniální kritiky antropologické praxe, například Rosaldova příkladu z Evans-Pritchardova terénního výzkumu u Nuerů,¹⁴⁶ působí takovéto pojetí přinejlepším jako nekritické.¹⁴⁷

Celkově lze k analogii mezi inkvizitorem a badatelem říci, že následkem své metaforické povahy sice třeba nevedla vždy k nejdůslednějšmu vyjádření konkrétních problémů, rozhodně však posloužila k rozvinutí některých závažných úvah. Zejména ukázala, že inkvizitorův hlas nelze pokládat prostě za filtr skrývající autentickou skutečnost a s tímto zdůvodněním mu upírat jakoukoli autenticitu. Odhalila také, že badatelé při čtení inkvizičních záznamů vstupují s vypoovídajícími a inkvizitory do potenciálně problematických vztahů, které vyžadují soustředěnou pozornost a reflexi. Zda budeme tyto závěry chápat jako nadstavbu klasické pramenné kritiky, nebo se přikloníme i k radikálnějšímu důsledkům, jež se z nich dají vyvozovat, zejména k posunu úvah o práci s prameny do etické roviny nebo k radikálnímu epistemologickému skepticizmu, již záleží spíše na našem celkovém teoretickém stanovisku než na odpovědích, které by nám mohlo poskytnout prozkoumání dílčí otázky použitelnosti inkvizičních záznamů.

Možnosti využití inkvizičních záznamů

Po tomto rozšíření perspektivy se pokusím o souhrnné vyhodnocení možností, jež inkviziční záznamy nabízejí, a navržení strategií jejich čtení. O této otázce

144 A. DEL COL, *I criteri dello storico nell'uso delle fonti inquisitoriali moderne*, s. 62.

145 A. DEL COL, *I criteri dello storico nell'uso delle fonti inquisitoriali moderne*, s. 61; též srov. kontext tohoto tvrzení na s. 61.

146 R. ROSALDO, *From the Door of His Tent: The Fieldworker and the Inquisitor*, s. 91–92.

147 K vynuceným „doznáním“ a k dalším potenciálním analogiím inkvizičního dialogu ve výzkumu na základě narativních rozhovorů srov. ELINOR OCHS, LISA CAPPS, *Narrating the Self*, *Annual Review of Anthropology* 25/1996, s. 34–35; DAVID SILVERMAN, *Ako robí kvalitatívny výskum: Praktická príručka*, Bratislava 2005, s. 300.

budu uvažovat na dosti obecné rovině, avšak rozhodně tím nechci připisovat všem inkvizičním registrům stejné možnosti. Již jsem zdůrazňoval, že rozhodovat o využitelnosti inkvizičních záznamů jako celku by bylo podobně nepřesvědčivé jako rozhodovat například o spolehlivosti celého kronikářského žánru. Mezi jednotlivými registry, ba dokonce i mezi jednotlivými výpověďmi existují zásadní odlišnosti. Alexander Patschovsky má naprostou pravdu, když přirovnává většinu inkvizičních záznamů k suchému chlebu, který historik každodenně přežvykuje, aby ho tu a tam příjemně překvapilo několik „nečestných cukříků“.¹⁴⁸ Mezi inkvizičními záznamy z německých oblastí kupříkladu nenalzáme nic, co by se svou bohatostí podobalo inkvizičnímu registru Jakuba Fourniera nebo procesu proti Domeniku Scandellovi.¹⁴⁹ Stěží lze tedy stanovit kritéria využitelnosti inkvizičních záznamů, jež by byla platná všeobecně.¹⁵⁰ Využitelnost inkvizičních záznamů krom toho vždy plně závisí na tom, jakou výzkumnou otázku jim kládeme.

Uváděl jsem nejružnější omezení, na něž využívání inkvizičních záznamů k poznání světa vypovídajících naráží, a viděli jsme, že tato omezení jsou vskutku závažná. Přesto je zapotřebí jim navrátit jejich skutečný rozměr.

Předně, inkviziční záznamy nepochybně zrcadlí svět inkvizitorů, ale jen do určité míry, která se v jednotlivých případech velmi liší. Podle mého názoru lze spolu s Ginzburgem hovořit o jisté dialogické povaze tohoto typu pramenů, ačkoli jde o dialog mocensky nerovný.¹⁵¹ V některých případech můžeme pozorovat skutečný dialog mezi různými aktéry či myšlenkami,¹⁵² kde vystupuje na povrch „svářící se kulturní realita“.¹⁵³ Ginzburg tento dialog chápe víceméně

148 A. PATSCHOVSKY, *Gli eretici davanti al tribunale*, s. 267–268.

149 A. PATSCHOVSKY, *Gli eretici davanti al tribunale*, s. 252.

150 G. G. MERLO, *Eretici e inquisitori nella società piemontese del Trecento*, s. 12. Souhlasím s A. DEL COL, *I criteri dello storico nell'uso delle fonti inquisitoriali moderne*, s. 62, v tom, že kdybychom chtěli formulovat obecná kritéria využití inkvizičních záznamů, musela by platit jak pro prameny „výjimečné“, tak i pro běžné, „nevýjimečné“. Vzhledem k tomu, o jak různorodé prameny se jedná, si však nejsem jist, zda se taková všeobecná kritéria vůbec přesvědčivě formulovat dají, snad kromě těch zcela triviálních, vyplývajících z předpokladů a metod pramenné kritiky.

151 C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 159 (s odvoláním na Michaila M. Bachtina). K dialogické povaze inkvizičních záznamů srov. TÝŽ, *Benandanti: Čarodějnictví a venkovské kultury v 16. a 17. století*, Praha 2002, s. 25; C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 49; JULIEN ROCHE, *Une Église cathare: L'èvéché du Carcassès (Carcassonne – Béziers – Narbonne)*, Cahors 2005, s. 124–126.

152 C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 160.

153 C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 161.

v termínech interakce – a častého neporozumění – mezi učenou a lidovou kulturou. Trochu jinam posouvá pojetí dialogické povahy inkvizičních záznamů John H. Arnold. Míní, že v inkvizičních záznamech zaznívají různé hlasy, jež nelze redukovat na hlas inkvizitora a hlas vypovídajícího. Jde sice o dialog mezi kulturními kódy, ty však nejsou vymezitelé jednoduše jako dialog mezi inkvizitorem a vypovídajícím či mezi učenou a lidovou kulturou.¹⁵⁴

Dále rozhodně nelze říci, že by inkvizitoři vždy slepě sledovali dotazník.¹⁵⁵ Ostatně i pokud tak činili, neznamená to, že se v inkvizičním záznamu objevují toliko stručné a neustále se opakující odpovědi. Zaznamenávané informace často dotazníky a příručky přesahovaly¹⁵⁶ a v mnoha případech lze doložit i vědomé rozvíjení otázek inkvizitorem nad rámec uvyklých schémat.¹⁵⁷ Vliv inkvizitorských příruček a celkově inkvizičního diskurzu rozhodně nebyl absolutní.¹⁵⁸

Výběr a přizpůsobování informací na straně vypovídajících je zase součástí zcela obecného problému strategií sebe prezentace, jímž nejsou inkviziční záznamy nikterak výjimečné. I tam, kde chybí jakýkoli donucovací kontext, lidé nejenže vybírají informace, které o sobě sdělují, ale také přijímají různé identity.¹⁵⁹

Těmito upřesněními rozhodně nechci zlehčovat kontext inkvizičního procesu. Chci jej však zasadit do určitého kontinua s jinými, běžnějšími interakcemi a zbavit jej domnělé nesrovnatelnosti s nimi. Představy a jednání, které zprostředkovává autor svým čtenářům ve vlastním životopise nebo respondent výzkumníkovi v příjemném prostředí kavárny, klidně mohou být stylizovány daleko výrazněji než výpověď v inkvizičním procesu, nemluvě o tom, jak problematické je vynášet autoritativní soudy na téma, která identita je vlastně ta pravá a která ta stylizovaná. Konstrukce vlastních identit je stále probíhající proces a vždy závisí na výpovědním kontextu.

154 J. H. ARNOLD, *Inquisition and Power*, s. 12–13. Srov. též JOHN TEDESCHI, *Il giudice e l'eretico: Studi sull'Inquisizione romana*, Milano 1997, s. 49.

155 L. PAOLINI, R. ORIOLI, *Introduzione*, s. XXIII; P. BILLER, *Why no Food?*, s. 136–137; TÝŽ, *The Preaching of the Waldensian Sisters*, s. 153; TÝŽ, *Waldensians in German-speaking Areas in the Later Fourteenth Century*, s. 275.

156 Srov. C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 157.

157 P. BILLER, *Why no Food?*, s. 136–137.

158 G. G. MERLÒ, *Eretici e inquisitori nella società piemontese del Trecento*, s. 14; L. PAOLINI, R. ORIOLI, *Introduzione*, s. XXIII; J. TEDESCHI, *Il giudice e l'eretico*, s. 49; C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 3, 191; J. H. ARNOLD, *Inquisition and Power*, s. 114–115.

159 Srov. ERVING GOFFMAN, *Strategic Interaction*, Philadelphia 1969; R. CHARTIER, *Na okraji útesu*, s. 171.

Běžné popularizující přístupy k otázce spolehlivosti inkvizičních záznamů jsou deformovány důrazem na užívání mučení. Často se poněkud opomíjí, že šlo pouze o jeden z mnoha donucovacích prostředků, a přehání se jeho význam. Využívání tortury nebylo ve středověkých inkvizičních procesech zvlášť časté¹⁶⁰ a i v právní teorii bylo vnímáno jako do určité míry delikátní, pochopitelně ne ani tak ze soucitu, jako spíše kvůli obavám inkvizitorů, aby nedošlo k vynucení nepravdivého svědectví,¹⁶¹ tedy ke vzdálení se jejich základnímu cíli, zjištění pravdy.

Problémy inkvizičních záznamů jsou tedy skutečné a je třeba jim věnovat bedlivou pozornost, zároveň však mají v jednotlivých konkrétních případech své přesné rozměry. Omezení a předpojatosti pramenů či skutečnost, že nejsou „objektivní“, v žádném případě neznamenají jejich nepoužitelnost.¹⁶² Přijetí takového předpokladu by fakticky znamenalo nemožnost využívat *jakékoli* prameny.

Přes všechna omezení obsahují inkviziční registry mnoho informací o světech vypovídajících, o jejich jednání a představách, o jejich religiozitě i každodenním životě.¹⁶³ Použitelnost jednotlivých výpovědí se samozřejmě různí. Nikterak nechci tvrdit, že je ve všech případech vysoká. Nebylo by ani dobré podlehnout dojmům, že ty inkviziční registry, které obsahují více živých a alespoň na první pohled dosti svobodných výpovědí, jsou prosty nastíněných úskalí. Na základě výsledků teoretických diskusí o povaze, podmínkách vzniku a spolehlivosti inkvizičních záznamů ale považuji za oprávněné zapojit aparát pramenné kritiky a širší teoretické úvahy, pozorně a jednotlivě prozkoumat pramenné stopy obsažené v inkvizičních záznamech a využít ty, jež ve světle kritiky ob stojí, k rekonstrukci empiricky dostupných fragmentů světů vypovídajících.

Strategie čtení

Mnohé inkviziční prameny skýtají značné možnosti, avšak jak jich správně a kriticky využít? Jaké strategie čtení, jež by doplnily tradiční metody pramenné

160 Srov. J. B. GIVEN, *Inkvizice a středověká společnost*, s. 83; J. H. ARNOLD, *Inquisition and Power*, s. 31.

161 Srov. M. SBRICCOLI, „*Tormentum idest torquere mentem*“, s. 19, 27–28.

162 C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 160–161; TYŽ, *Sýr a červi*, s. 14; G. G. MERLO, *Eretici e inquisitori nella società piemontese del Trecento*, s. 12; L. PAOLINI, R. ORIOLI, *Introduzione*, s. XXI–XXII.

163 Například R. I. MOORE, *The Origins of European Dissent*, s. 204; C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 160–161; J.-L. BIGET, *I catari di fronte agli inquisitori in Languedoc, 1230–1310*, s. 242; P. KRAS, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem*, s. 292.

kritiky, zvolit?¹⁶⁴ Jak jsem již naznačil, tato otázka zasahuje až na nejobecnější rovinu diskuse o využívání pramenů v historických vědách, totiž k epistemologické otázce, zda je k něčemu dobré hledat nějakou skutečnost za pramenem, nebo zda je obhajitelnější zaměřit se spíše na skutečnost pramene samotného, tedy na analýzu diskurzu, v němž pramen ustavuje své objekty.

Nepředložím zde žádnou argumentaci, která by si kladla za cíl tuto diskusi rozhodnout. Spíše se pokusím osvětlit stanovisko, které vnáším do svého výzkumu založeného na inkvizičních záznamech coby předpoklad. Jde o pozici, jež se vymezuje jak vůči objektivistické, tak vůči relativistické epistemologii, a ve výsledku tedy vědomě zůstává kdesi na půli cesty mezi nimi. V návaznosti na Carla Ginzburga se domnívám, že nás ani ta nejdůslednější pramenná kritika inkvizičních záznamů nenutí k tomu, abychom je pokládali v principu za autoreferenční, tedy odkazující jen (či převážně) k sobě samým.¹⁶⁵ Na druhou stranu však nehodlám klást otázku spolehlivosti pouze v rámci pramenné kritiky a ignorovat výsledky analýzy diskurzu inkvizičních záznamů. Inspiruji se zde postojem Rogera Chartiera: „Úkolem je vepsat do centra pramenné kritiky, jež představuje nejtrvalejší a nejméně zpochybňovanou charakteristiku historie, otázky a požadavky projektu analýzy diskurzů, tak jak byl formulován v součinnosti ‚se skutečnou prací historiků‘, kde jsou předmětem tohoto projektu nakonec omezení a způsoby, které řídí diskurzivní praxe reprezentace. Na druhé straně chápat práci historika jako práci věnovanou vztahu mezi reprezentacemi a praxemi – přičemž samo tázání je rozšířeno na všechny typy reprezentací, zpracovatelných historikem – znamená v podstatě tvrdit, že mezi nimi existují pouze vztahy založené na domněnkách. Snažit se stavět do opozice jistoty filologické vědy, restituující ‚pravdivé‘ a ‚nepravdivé‘ na základě přesné pramenné kritiky, a nejistoty hypotetických či arbitrárních rekonstrukcí práce založené na indiciích, je zcela iluzorní. Závažnou otázkou je ovšem otázka kritérií, umožňujících považovat za možný vztah, ustavený historickým psaním, mezi reprezentující stopou a reprezentovanou praxí. [...] Tento vztah může být uznán jako přijatelný, říká Carlo Ginzburg, je-li možný, koherentní a vysvětlující. O tom, že žádný z těchto termínů není snadné vyložit či definovat, nebude nikdo pochybovat – především pokud jde o samotný pojem ‚vysvětlení‘ –, nicméně naznačují body

164 Pojem strategií čtení přebírám z J. H. ARNOLD, *Inquisition and Power*, s. 115.

165 C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 161, 164. Srov. též RICARDO GARCÍA CÁRCEL, *¿Son creíbles las fuentes inquisitoriales?*, in: *L'Inquisizione romana: Metodologia delle fonti e storia istituzionale*, s. 103–104.

možné kontroly každé historikovy výpovědi.¹⁶⁶ Právě v tomto smyslu mohou podle mého soudu historické vědy oprávněně hovořit o tom, že se věnují empirické skutečnosti. Vztah mezi pramennou stopou a historickou skutečností chápu jako vztah ustavený historikem v jeho textu, aniž bychom se však proto museli přiklonit k radikální epistemologické skepsi či k předpokladu o autoreferenční povaze pramene, případně i historikova textu.¹⁶⁷

Z této epistemologické pozice, inspirované vedle Rogera Chartiera zejména Maxem Weberem,¹⁶⁸ Carlem Ginzburgem¹⁶⁹ a Janem Horským,¹⁷⁰ lze vyjít k formulování strategií čtení inkvizičních záznamů.

Za základ práce s inkvizičními záznamy považují klasickou textovou a pramennou kritiku. Pramennou kritiku ostatně považují i přes její problematické vazby k objektivistické epistemologii, potažmo ke korespondenční teorii pravdy, nadále za základ historických věd vůbec. Spočívá zejména v zaujetí odstupu od obsahu použitých pramenů¹⁷¹ a v soustavném přihlížení k podmínkám jejich vzniku,¹⁷² tedy i k účelu, za kterým byly sepsány,¹⁷³ potažmo i k jejich omezením. Rozhodně nepostačí jakékoli úvodní deklarace příznávající jejich úskalí.¹⁷⁴ Je ale třeba, aby byla kritika prováděna diferencovaně, s přihlédnutím k odlišnostem

166 R. CHARTIER, *Na okraji útesu*, s. 235; J. HORSKÝ, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním*, s. 55, výstižně charakterizuje Chartierovu pozici těmito slovy: „Na jedné straně obhajuje (mimo jiné s častými odkazy na Michela Foucaulta) potřebu uchovat si odstup vůči – řekněme – příliš objektivistickým představám (...) a na druhé straně ubránit určité poznávací schopnosti historie vůči plně, zejména narativistické relativizaci.“

167 Srov. i PAUL RICCEUR, *Teória interpretácie: Diskurz a prebytok významu*, Bratislava 1997, s. 55.

168 Například M. WEBER, „Objektivita“ sociálněvědního a sociálněpolitického poznání, s. 45.

169 Například C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 161, 164; TÝŽ, *Sýr a červi*, s. 14.

170 Například J. HORSKÝ, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním*, s. 22, 30.

171 Srov. JEAN-LOUIS BIGET, *Les bons hommes sont-ils les fils des bogomiles? Examen critique d'une idée reçue*, in: Bogomiles, Patarins et Cathares, (ed.) Edina Bozók, Slavica Occitania 16/2003, s. 160, 167; GUY LOBRICHON, *Arras, 1025, ou le vrai procès d'une fausse accusation*, in: *Inventer l'hérésie? Discours polémiques et pouvoirs avant l'Inquisition*, (ed.) Monique Zerner, Nice 1998, s. 69.

172 Například A. DEL COL, *Minute e confronto con i verbali definitivi nel processo del Sant'Ufficio di Belluno contro Petri Rayther (1557)*, s. 201–202.

173 A. DEL COL, *I criteri dello storico nell'uso delle fonti inquisitoriali moderne*, s. 50, 68.

174 Srov. GABRIEL AUDISIO, *La fiabilité des sources dans le cas d'une Inquisition médiévale à la Renaissance: Provence, vers 1530*, in: *L'Inquisizione romana: Metodologia delle fonti e storia istituzionale*, s. 33; A. DEL COL, *Alcune osservazioni sui processi inquisitoriali come fonti storiche*, s. 86.

v postupech a myšlení jednotlivých inkvizitorů a notářů a také jednotlivých vypovídajících.

Přes všechna omezení inkvizičních záznamů můžeme myslím vycházet z předpokladu, že vypovídající disponovali určitou měrou činorodosti a prostoru k jednání.¹⁷⁵ Jednotlivé výpovědi tak nejsou inkvizitorovým monologem, nýbrž obsahují různé soupeřící hlasy.¹⁷⁶ Něco na výsledném znění patří i vypovídajícím, přesněji řečeno té jejich identitě, která vznikla v kontextu inkvizičního procesu jako výsledek interakce mezi jejich strategiemi sebereprezentace a rámcem, který jim byl vymezen. Kromě toho, jak jsme již viděli, hranici autentičnosti a neautentičnosti, ať už tyto pojmy budeme chápat jakkoli, nelze ztotožňovat s hranicí mezi hlasem vypovídajícího a hlasem inkvizitora, i kdyby tyto hlasy nakrásně byly v dochovaném záznamu přesně rozlišitelné. I inkvizitor ve svém úsilí o zjištění „pravdy“ směřoval k určité faktické reprezentaci. Vypovídající na druhou stranu přizpůsoboval svá slova situaci a padal za oběť různým omezením, která na něj kladla nejen situace, ale například i jeho paměť či narativní vzorce.

Diskuse o vztahu pramenné stopy a historické skutečnosti však podle mého mínění ukázaly, že klasické metody pramenné kritiky nevyčerpávají problém v celé jeho šíři. Přijmeme-li výhrady vznesené vůči objektivistickému pojetí vědecké práce, přestává být možné se spokojit s poměrně mechanickými, byť propracovanými metodami rozlišování spolehlivých a nespolehlivých informací. Spíše se hledají strategie čtení, a to takové, které by přihlížely k problematizaci pojmů „skutečného“ či „historického“ a ke zpochybnění, že by badatel byl s to očistěním pramenů od vlivů zkreslujících filtrů získat k historické skutečnosti bezprostřední přístup.

Při práci s inkvizičními záznamy považují za klíčové tři strategie čtení: sledování prostoru k jednání, jímž vypovídající disponuje, sledování „nadbytku řeči“ a narativní rozbor výpovědi.

Zmapování prostoru k jednání, resp. vztahu mezi individuálním jednáním a sociálními danostmi, se pokládá za klíčovou úlohu historické antropologie.¹⁷⁷

175 J. H. ARNOLD, *Inquisition and Power*, s. 114–115, 213; C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 6–7, 23, 46–47.

176 C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 159–160, 164; J. H. ARNOLD, *The Historian as Inquisitor*, s. 383; TÝŽ, *Inquisition and Power*, s. 11–12, 114, 157.

177 C. GINZBURG, *Sýr a červí*, s. 17–18; R. CHARTIER, *Na okraji útesu*, s. 88; JAN HORSKÝ, *Historická antropologie: Úvahy a poznámky na okraj mezinárodního kursu, konaného v Otzenhause-nu ve dnech 27. 2. – 15. 3. 1993*, *Historická demografie 17/1993*, s. 246; RICHARD VAN DÜLMEN, *Historická antropologie: Vývoj, problémy, úkoly*, Praha 2002, s. 12, 68.

Ve výzkumech založených na inkvizičních záznamech má ale zaměření na prostor k jednání i ten význam, že jde o přístup tvořící alternativu k tradiční snaze o kompenzaci „filtrů“ metodami pramenné kritiky. Určením hranic, jež inkviziční kontext jednotlivci určuje, lze totiž zpřesnit prostor interakcí, které v rámci inkvizičního vyšetřování probíhají. Zároveň jde o pohled z poněkud méně obvyklé strany: inkviziční textové procedury se nechápou jen jako nástroj omezování svobodného vyjádření vypovídajících a nástroj zkreslování jejich slov, nýbrž i jako prostředek, který jim dává prostor k vyjádření.¹⁷⁸ Nebýt inkvizičního záznamu, obvykle bychom o představách a jednání většiny vypovídajících nevěděli naprosto nic.

Se sledováním prostoru k jednání úzce souvisí zaměření na nadbytek řeči. Již Lerner, setrvávající víceméně v rámci tradiční pramenné kritiky a realistické epistemologie, poukazuje na to, že odchylky od inkvizičních stereotypů někdy mohou osvětlit skutečné víry vypovídajících.¹⁷⁹ Podobně hovoří o překračování inkvizitorských stereotypů Ginzburg.¹⁸⁰ V návaznosti na Ginzburga spatřuje ve sledování „nadbytků“ vhodnou strategii také Caterina Bruschiová.¹⁸¹ Míni, že díky srovnání výpovědí¹⁸² a znalostem inkvizitorských příruček můžeme s jistou mírou pravděpodobnosti určit, co z výpovědi je součástí dotazníku či inkvizitorových představ.¹⁸³ Výběr, co představuje „nadbytek“, však podle jejího názoru zůstává do jisté míry arbitrární, založený na historikově intuitivním vyhodnocení věrohodnosti.¹⁸⁴

Uceleně rozpracoval zaměření na nadbytek řeči coby strategii čtení John H. Arnold. Arnold míni, že ani silně kontrolující diskurz nikdy neovládají každou jednotlivost řeči, která je v nich pronášena, a to nejen proto, že některá slova kontrole nutně „uklouznou“, ale zejména proto, že jde přímo o vnitřní zákonitost a způsob fungování diskurzů: „Analyzování a zmapování toho, jak se diskurz ustavuje, by nás nemělo vést k víře, že každý jazykový fragment, který je v diskurzu proslouven či je jím ukázněn, je předem daný či jednovýznamový.

178 A. PATSCHOVSKY, *Gli eretici davanti al tribunale*, s. 261–262; J.-P. ALBERT, *Croire et ne pas croire*, s. 105.

179 R. E. LERNER, *The Heresy of the Free Spirit in the Later Middle Ages*, s. 6.

180 C. GINZBURG, *The Inquisitor as Anthropologist*, s. 164.

181 C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 21, 26–44.

182 C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 21.

183 C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 27.

184 C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 29.

Jak jsem se snažil ukázat, inkviziční registry jsou různohlasé, obsahují mnoho promíšených hlasů, jež se někdy shodují, jindy jsou v protikladu. Vlastně bych řekl, že spíše než vidět diskurz jako něco, co kontroluje každou jednotlivost, která je či může být v jeho příslušném poli řečena, bychom si mohli povšimnout, že diskurz vždy požaduje *nadbytek* řeči. [...] Myslím, že diskurz vždy potřebuje nadbytek řeči a jazyka; musí vždy trvat na tom, aby subjekty, které konstruuje, produkovaly řeč nad rámec pečlivě zmapovaných hranic, které ustavují dané pole ‚vědění‘. To je očividně případ inkvizičního diskurzu: záznamy ve svém pomalém vývoji od 13. do 14. století vždy produkují řeč, která přesahuje inkvizitorské kategorie. [...] Samozřejmě že jak se tento nadbytek rozrůstá a rozšiřuje, tak se rozrůstá a rozšiřuje i inkviziční diskurz a hledá nové strategie kontroly, vymezování a ukáznování této řeči. V tom je ale klíč: diskurz *musí* vyžadovat nadbytek, aby mohl dále vykonávat moc. Kdyby každý jazykový moment produkováný a kontrolovaný v určitém diskurzu mohl být hladce a bezproblémově umístěn do ohraničeného pole ‚vědění‘, tak by vědění dosáhlo stabilní hladiny, došlo by k jeho nevyhnutelné stagnaci a ‚vědoucí subjekt‘ (v tomto případě inkvizitor) by v tomto bodě přestal existovat: byl by eliminován završením své úlohy. Aby se diskurz mohl replikovat – růst, měnit se či se prostě udržovat – musí hledat nové úkoly a nové výzvy. Zde tedy nalézáme základ pro určitou strategii čtení: můžeme prozkoumat tyto momenty nadbytku a promítnout je zpět do řeči, o které se zdá, že do nich byla přetavena a zachycena.¹⁸⁵ To pochopitelně neznamená, že bychom měli přístup k obsahům myšlení historických osob, můžeme však metodicky předpokládat přístup k určitým pozicím, jež historičtí aktéři v nějaké situaci zaujali, a k jejich různě promíšeným hlasům.¹⁸⁶ Tento stav se možná bude jevit jako méně frustrující, když vezmeme v úvahu, že přístup k obsahům myšlení a motivacím nějaké osoby postrádáme i tehdy, když s námi hovoří tváří v tvář a mimo jakýkoli donucovací kontext.

Poslední navrženou strategií čtení výpovědí, která doplňuje předchozí dvě, je narativní rozbor. Je nasnadě, že naprostou většinu obsahu inkvizičních záznamů tvoří fragmenty životních příběhů. Životními příběhy zde nemám na mysli přesnou osobní historii chápanou v duchu objektivistické epistemologie, nýbrž prostě příběhy, jež vyprávějí o něčem životě.¹⁸⁷ Tímto tvrzením ale nemám na mysli,

185 J. H. ARNOLD, *Inquisition and Power*, s. 114–115.

186 J. H. ARNOLD, *The Historian as Inquisitor*, s. 384.

187 Fragmentem životního příběhu je tedy kupříkladu i vyprávění o účasti některých vypovídajících na sabatu čarodějnic.

že by vypovídající měl být pokládán za jejich jediného vypravěče. Spíše se dá na základě znalostí podmínek vzniku inkvizičních záznamů hovořit o vypovídajícím a inkvizitorovi jako o spoluvypravěčích. Výpověď je pak výsledkem nalézání a tvorby vzpomínek,¹⁸⁸ výsledkem narativní konstrukce identity v dialogu mezi strategiemi a možnostmi inkvizitora a vypovídajícího.

Vzhledem k narativní povaze výpovědi mohou rozboru inkvizičních záznamů napomoci postupy vycházející z naratologie, narativní psychologie a narativního kvalitativního výzkumu.¹⁸⁹ Tyto postupy jsou dosti odlišné od postupů tradiční pramenné kritiky a liší se také jejich výsledky. Výstupem narativní analýzy není primárně vyhodnocení historické pravdivosti jednotlivých údajů, nýbrž zdůraznění některých rovin výpovědi, jimž tradiční pramenná kritika rozvíjená v historických vědách obvykle nevěnuje takovou pozornost. Lze prozkoumat, jaký obraz vypovídajícího coby aktéra životního příběhu v dialogu mezi vypovídajícím a inkvizitorem vzniká, lze se zaměřit na práci s dalšími postavami a hodnocení jejich jednání inkvizitorem a vypovídajícím, lze se věnovat tomu, jak výpověď zachází s časem, například jak (případně i proč) někde shrnuje dlouhý časový úsek nebo velké množství událostí jedinou větou, zatímco jinde předkládá rozvětvená líčení plná podrobností. Klíčovým přínosem naratologie je také zdůraznění narativní perspektivy, tedy situovanosti vypravěčů (v našem případě inkvizitora a vypovídajícího) vůči vyprávěnému příběhu, která se projevuje například v odkazech k vypravěči jako aktérovi příběhu, v práci se slovesnými osobami (ich-forma versus er-forma) a časy, ve využívání přímé a nepřímé řeči či v míře „vševědoucnosti“ vypravěče, jenž životní příběh tvoří. Narativní rozbor rovněž napomáhá zjištění míry soudržnosti vyprávění,¹⁹⁰ přičemž kompoziční přechody a trhliny ve struktuře vyprávění mohou být pouhými odbočkami a vynechávkami charakteristickými pro ústně sdělované příběhy, jindy však mohou upozorňovat na inkvizitorův zásah do vyprávění, případně i na snahu vypovídajícího obejít či zamlčet nějaké téma. Využití podnětů naratologie a narativní psychologie může tedy významně obohatit rozbor výpovědi a vnést do něj otázky, jež si tradičně pojatá pramenná kritika obvykle neklade.

188 C. BRUSCHI, *The Wandering Heretics of Languedoc*, s. 13.

189 Srov. ELEONÓRA HAMAR, *Příběhy religionistického vědění: Podněty narativní a kritické teorie v religionistice*, *Religio: Revue pro religionistiku* 16/2, 2008, s. 155–176.

190 K uvedeným prvkům, na něž se může narativní analýza zaměřit, srov. J. LÁSZLÓ, *The Science of Stories*, s. 138–155.

Závěr

Viděli jsme, že otázka spolehlivosti inkvizičních záznamů má více rovin. V rámci klasické pramenné kritiky se můžeme pokoušet identifikovat jednotlivé filtry a kompenzovat jejich zkreslující vliv. Můžeme se rovněž zabývat procesem geneze záznamů výpovědí včetně posunů, ke kterým během něj docházelo. Těchto posunů je na straně inkvizitorů a notářů i na straně vypovídajících celá řada, od využívání dotazníků, ustálených formulí a nátlakových metod přes selekci informací na obou stranách až po strategie sebe prezentace a konstrukce vlastní identity vypovídajícími a jejich kódování do schémat autobiografického vyprávění, rozvíjeného ve specifickém kontextu výpovědi před inkvizičním soudem. Jednotlivá omezení mají ale i svou přesnou míru. Ta se v jednotlivých případech natolik různí, že by bylo nedůsledné ji prostě dedukovat z povšechných představ o inkvizičním postupu a inkvizičních dokumentech. Je třeba věnovat maximální pozornost analýze konkrétních textů a případů, a právě zde má současné bádání ještě stále veliké rezervy.

Pramennou kritiku považuji nadále za základ práce s inkvizičními záznamy – základ zcela nezbytný, nikoli však dostatečný. Otázka využitelnosti inkvizičních záznamů je totiž součástí širších diskusí o možnostech a omezeních historické antropologie, o vztahu reality a reprezentace nebo o povaze a důsledcích vztahů mezi historikem, pramenem a subjektivitami, jež konstruuje na jedné straně diskurz pramenů, na straně druhé (nebo snad nakonec té samé) diskurz historických věd. Tato úroveň teoretické reflexe ne ani tak překonává, jako spíše rozšiřuje a obohacuje tradiční pramennou kritiku. Diskuse o povaze, podmínkách vzniku, spolehlivosti a strategiích čtení inkvizičních záznamů zde zároveň nabývá zajímavých přesahů a souvislostí, dostává se do interakcí se základními epistemologickými problémy historických a společenských věd a sama může reflexi o nich nemálo obohatit o již dosti rozsáhlé a teoreticky relevantní poznatky týkající se specifického druhu pramenů, jež vznikaly v dialogu mezi inkvizitorem a vypovídajícím a v nichž se velmi komplexním způsobem mísí různé hlasy a kulturní kódy i různé strategie reprezentace a sebe prezentace.¹⁹¹

191 Tento text vznikl s podporou grantu GA ČR č. 401/09/P191 „Inkviziční pojmy, klasifikace a identity a jejich ozvuky v badatelské tradici“.